

Kungälv's kyrkor

SVERIGES KYRKOR
BOHUSLÄN

KARIN AASMA

Kungälv's kyrkor

Kungälv's kyrkor

INLANDS SÖDRE HÄRAD, BOHUSLÄN BAND IV: 1

Av KARIN AASMA

VOLYM 132 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

PÅ UPPDRAG AV KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

UTGIVET AV STEN KARLING, ARMIN TUULSE OCH PER-OLOF WESTLUND

Almqvist & Wiksell Stockholm 1969

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD

FOTO SÖREN HALLGREN

GRAFISK FORMGIVNING VIDAR FORSBERG

Beskrivningen av Kungälv's kyrkor är avslutad i mars 1969.

Excerperingen har utförts dels av författaren, dels av stiftssekr F Wildte, översättningen av bildtexter och sammanfattning till engelska av Albert Read. Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Kungälv's-Rödbo Kyrkoråd har frikostigt bidragit till framställningen av volymens färgbild.

Omslagsbilden återger en detalj av Erik Grijs' takmålningar från 1697-98 samt domsängeln över koret (se fig 25).

På omstående sida: Kungälv's stads medeltida sigill (Peringskiöld, Genealogica 72, RA).

ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI AB UPPSALA 1969

Förord

Med föreliggande volym, nr 132 av Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, vilken omfattar kyrkorna i Kungälv, påbörjas publiceringen av stadskyrkorna i Bohuslän. Beskrivningen har utarbetats av museilektor fil lic Karin Aasma i Göteborg, vilken tidigare även behandlat kyrkan i Kareby och tillsammans med fil lic Ursula Larsson kyrkan i Romelanda. Utgivarna framför ett varmt tack till författaren för hennes stora intresse för uppgiften liksom för hennes samvetsgranna arbete.

Det är utgivarnas förhoppning att den nu aktuella volymen i en snar framtid kommer att följas av en beskrivning över kyrkan i Marstrand, även den författad av museilektor Karin Aasma. Förarbeten för publicering av kyrkorna på Orust har påbörjats av docent Maj-Brit Wadell i Göteborg.

Utgivarna vill framföra ett tack till de institutioner och personer som på olika sätt bistått författaren vid beskrivningens utarbetande. Granskning av takmålningarnas latinska inskrifter har företagits av professor Dag Norberg och docent Ulla Westerbergh, för vilket redaktionen härmed framför sitt uppriktiga tack. Råd och anvisningar har lämnats av tjänstemännen vid Statens Historiska Museum och Riksantikvarieämbetet. Kyrkoherde Algot Erlandsson samt personalen på Pastorsämbetet, kyrkvaktmästare Eric Leek, ingenjör Harry Berg, föreståndaren för Kungälv Hembygdsmuseum, Olof Bartzner och förste mätningstekniker Sonny Baldenstam vid Stadsingenjörskontoret i Kungälv har lämnat värdefullt bistånd under arbetets gång. Stiftssekreterare Fridolf Wildte har visat generös hjälpsamhet vid arkivforskningen.

Stockholm i december 1969

Sten Karling

Per-Olof Westlund

Armin Tuulse

Innehåll

KUNGÄLVS KYRKOR FÖRSVUNNA KYRKOR

<i>Kungahälla</i>	9
<i>Stadskyrkan vid Bohus fästning</i>	12
<i>Slottskyrkan</i>	16
<i>Den första kyrkan i nuvarande Kungälv</i>	16

KUNGÄLVS NUVARANDE KYRKA

<i>Kyrkogårdar</i>	19
<i>Kyrkobyggnaden</i>	23
<i>Byggnadshistoria</i>	27
<i>Takmålningar</i>	32
<i>Inredning och inventarier</i>	42

NOTER	67
KÄLLOR OCH LITTERATUR	72
FÖRKORTNINGAR	74
SUMMARY	75

KUNGÄLVS KYRKOR

Bohuslän, Göteborgs och Bohus Län, Inlands Södra härad,
Göteborgs stift, Älvsyssels södra kontrakt, Kungälv pastorat

FÖRSVUNNA KYRKOR

Kungahälla

Den nuvarande staden Kungälv har haft två föregångare, den medeltida staden Kungahälla och Kongelf nedanför Bohus fästning.

Kungahälla låg väster om Kungälv, på nuvarande Kastellegårdens ägor i Ytterby socken (fig 3). Stadens tillkomst och tidigaste historia är höljdd i dunkel och de relativt få arkeologiska vittnesbörden ger endast en antydning om stadens utsträckning. Bebyggelsen var troligen koncentrerad längs stranden till Nordre Älv, sträckande sig mot Klosterkullen åt nordost samt med en utlöpare till sk Lilla Kungahälla i Ytterby socken.¹ Stadens forna storhet som internordisk handelsstad och residensstad till Sigurd Jorsalafar, samt dess ödeläggelse av vänderna år 1135 beskrives av Snorre Sturlason.² Efter den vendiska katastrofen återupbyggdes staden och fortlevde under skiftande öden fram till 1612, då den grundligt förstördes av svenskarna. Namnet Kungahälla (Konungahellu) härledes av »hälla»: naturlig lastningsplats för mindre båtar, medan namnets första led antyder platsens betydelse som hamn och mötesplats för nordiska konungar.³

Kastalakyrkan

Dokumentariskt belagda är i den forna staden tre kyrkor och två kloster. Dessutom beskrives en kyrka, den sk Kastellkyrkan eller Kastalakyrkan av Snorre Sturlason. Den byggdes av Sigurd Jorsalafar i

dennes borg, Kastellet, och invigdes 1127.⁴ Den kallades även Helga Korskyrkan. Kyrkan var enligt Snorre byggd av trä samt ägde betydande inventarier. Som dess främsta klenod nämnes en relik av det heliga korset, hemfört av kungen från hans pilgrimsfärd. Kyrkan förstördes av vänderna 1135. Kastellet med kyrkan förmodas ha legat på Klosterkullen, som bjuder ett naturligt läge för ett fäste, och där sedermera ett kloster byggdes. Inga säkra lämningar eller fynd har påträffats från denna halvt mytiska kyrka.

Ett relikskrin i Cammins domkyrka i Pommern (nuvarande Kamień, Polen) (fig 2) härstammade enligt Haakon Shetelig från Kastalakyrkan. Skrinet, som försvann (1945) under andra världskriget, var dekorerat med djur- och växtornament skurna i älghornsplattor samt försett med förgyllda bronsbeslag. Det anses ha varit ett skandinaviskt arbete från 1000-talet. Shetelig förmodar, i anslutning till Snorres berättelse, att skrinet bortfördes av vänderna, när de 1135 plundrade Kungahälla.⁵

Nikolaus kyrka

I biskop Eysteins Jordebog (s 329) uppräknas 1388 några jordlotter tillhörande »Nichulos Kirkiu j Konungaello», dvs Nikolaus kyrka. Denna kyrka omnämnes dock bara en enda gång i äldre dokument. Uppgifter om dess läge och utseende saknas

Fig 1. Kungälv äldre centrum med kyrkan t v och Bohus fästning i bakgrunden. Utsikt från Fontinberget mot söder. Foto 1968.

Old centre of Kungälv with the church (left) and Bohus Castle in the background. View from "Fontinberget", looking south.

helt. Förmodligen blev den förstörd under något av de fientliga anfallen redan under medeltiden (jfr nedan).⁶

Mariakyrkan

Förutom Nikolaus kyrka upptages i Eysteins förteckning även Mariakyrkan i Kungahälla. 1388 uppräknas jordlotter till prästbolet och kyrkan (s 328 f) och 1399 omnämner biskopen kyrkans gamla skulder (s 530). Kyrkans namn förekommer redan tidigare. Ett brev från 1330 är undertecknat av bl a »Halvardo curato ecclesiae beate Marie Kongiællie» och i ett testamentsbrev från 1331 omnämnes »Mariu Kirkia j Kononghelli». ⁷ Av »Halvardo curato» framgår att kyrkan hade en egen präst, och enligt Eystein ägde Mariakyrkan mer jord än Nikolaus kyrka. — I den ovannämnda handlingen 1331 testamenterades 3 pund vax för liksång och själamässor i tre kyrkor i Kungahälla. Förutom Mariakyrkan torde i dessa tre inberäknats Nikolai kyrkan samt Ytterby kyrka. Den sistnämnda var då självständig sockenkyrka väster om staden. ⁸ I biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger omtalas på 1590-talet endast »Kongelffs Kircke» och Ytterby socken som annex till Kongelfff. ⁹ Om Kongelffs kyrka hänsyftar på Mariakyrkan eller Nikolai kyrkan eller om det är fråga om en ny

kyrka, kan ej avgöras. I litteraturen har man tillskrivit Mariakyrkan rangen av den egentliga stadskyrkan, då den under medeltiden ägde anseende med jordagods. I S J Ströms historiska anteckningar från 1760 kallas stadens kyrka Korskyrkan »som skattades för en Moder til the andre.» ¹⁰ På en karta från 1750 finns vid Kastellegårdens nuvarande uthusbyggnader en fyrkant med texten »Rudera af gamla Konghæls Kyrcka». ¹¹ Vid provgrävningar i juli 1958 ¹² påträffades på platsen murrester av en byggnad, samt väster om denna skelett och skelettdelar och kistor härrörande från en begravningsplats (fig 3). Byggnadens plan och begravningsplatsens omfattning framgår inte av provgrävningen. Mer systematiska grävningar kunde inte företagas, då delar av fyndområdet sträcker sig under uthusbyggnader. — Detta är egentligen det enda påträffade arkeologiska materialet efter stadens församlingskyrkor, ¹³ men inte ens i detta fall kan med säkerhet avgöras om byggnadsresterna härrör från en kyrka.

Klosterkyrkor

Mer omfattande utgrävningar har företagits på platserna för stadens två kloster.

Det äldsta klostret anlades enligt W Berg mellan 1190 och 1202. Det förmodas vara identiskt med

Fig 2. Camminskrinet, skandinaviskt arbete från 1000-talet. Möjligen från Kastalakyrkan. Nu försvunnet sedan 1945. Foto i ATA.

The Cammin reliquary, a Scandinavian work from the 11th century, lost in 1945. Possibly from the Kastala Church.

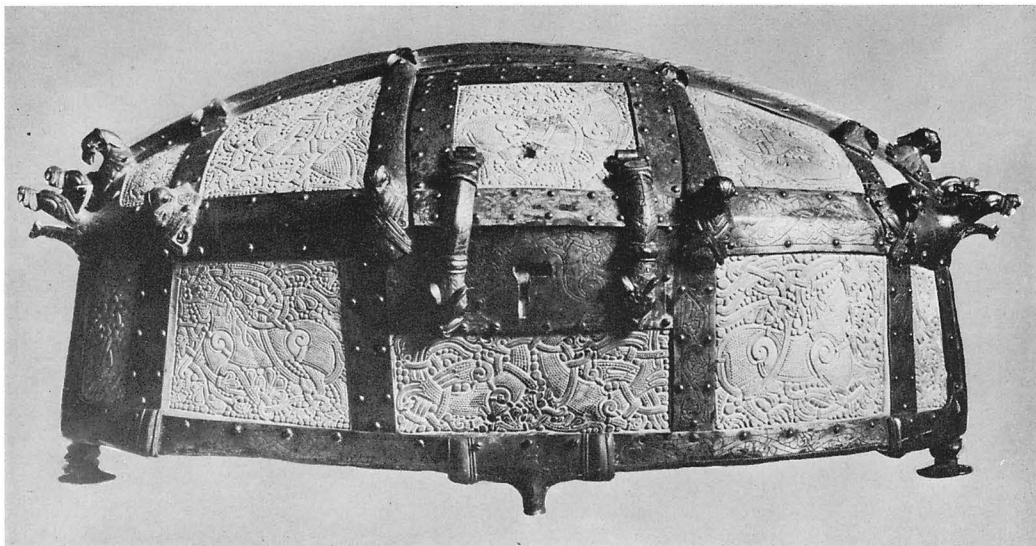
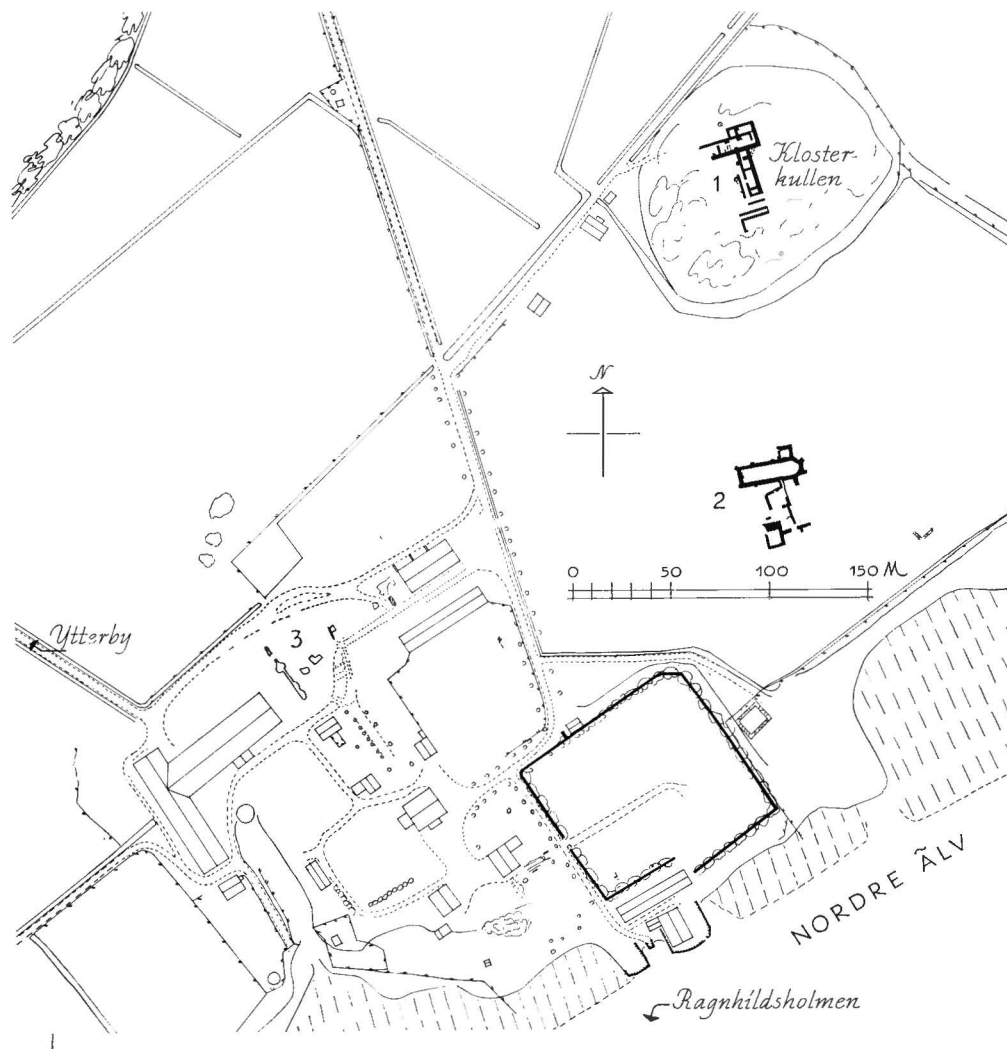

Fig 3. Situationsplan över Kastellegården, Ytterby socken, med utgrävningsområden markerade: — 1. 1892. — 2. 1953–54. — 3. 1958. 1:4000. Efter en karta upprättad av Stadsingenjörskontoret i Kungälv och kompletterad av J Söderberg 1969.

General plan of Kastellegården, Ytterby parish, with excavation sites marked: 1. 1892. 2. 1953–54. 3. 1958. After a map drawn by the Office of the Borough Engineer, Kungälv, complemented by J Söderberg 1969.

Kastala- eller Kastelleklostret — namnen förekommer omväxlande i äldre handlingar — och beboddes av augustiner munkar.¹⁴ Klostret har legat på nuvarande Klosterkullen, där ungefär 60 år tidigare det förmodade kastellet och Kastalakyrkan ödelades. Synliga ruiner efter »Castellet» omtalas vid mitten av 1700-talet.¹⁵ 1891–92 företog Wilhelm Berg utgrävningar på platsen, varvid tydliga grundmurar efter ett byggnadskomplex framkom (fig 3). Enligt W Berg och de av E Lundberg 1941 företagna och korrigerande undersökningarna utgjordes klosterkyrkans grundplan av ett enskeppigt långhus med lika brett kor med rak avslutning samt tvärskepp.¹⁶ De inre måtten är: längd ca 28 m, bredd ca 7 m. Ruinerna på Klosterkullen har nu återigen blivit nästan igenvuxna. — Av de fynd som framkom

1892 framstår som ett av de finaste en emaljerad kopparplatta (SHM 9520) troligen härrörande från ett resealtare och daterad till 1200-talet.¹⁷ Klosterkyrkans inventarium från 1485 vittnar inte om några större rikedomar.¹⁸ I inv nämnes bl a 2 kalkar av oförgyllt silver, 1 monstrans av förgylld koppar, 3 krucifix, 1 Mariafigur, 1 S Göransfigur, 4 tennstakar, 1 kopparskrin, 3 klockor i tornet och 3 primklockor. — År 1529 fick Jørgen Steensøn förläningbrev på »Castell(kloster) udenfor Konghelle»¹⁹ vilket torde innebära att klostret då indragits. Det är obekant hur länge efter reformationen som klosterkyrkan användes.

Det andra klostret var uppfört för franciskaner munkar och omnämnes första gången 1272–73.²⁰ I ett brev 1532 från konungen till hövitsmannen på Bohus

fästning, Claus Bilde, talas det om ett »Graabrödrakloster» som brändes ner tillsammans med staden, och att murarna skall nedbrytas och »föres til Baa-hus og befäste Slottet dermed».²¹ — Franciskanerklostret låg förmodligen på den s k Tomtflaten på Kastellegårdens åkerfält, dvs inne i den forna staden. Utgrävningar på platsen (fig 3) har företagits 1953 och 1954 under ledning av A Tell resp N Lagerholm.²² Vid grävningarna framkom dels grunderna till en kyrka, dels ett komplicerat ruinområde söder om denna. Resterna av kyrkans grundmurar visar dess ungefärliga grundplan bestående av ett långhus med polygonalt avslutat kor utan yttre kormarkering, även lämningar efter strävpelare kan iakttagas. Materialet var tegel. De inre måtten är: längd 30 m, bredd 7 m. — Ruinerna eller rättare en »tomtning» har på denna plats iakttagits redan av Brusewitz, som även förmåler att vid grävningsarbeten tegel och annat byggnadsmaterial framkommit.²³ På Uddevalla museum förvaras sedan länge några föremål, som enligt uppgift har påträffats på Tomtflaten

omkr 1862. Dessa utgöres av: — 1. Gravhäll, huggen i kalksten, s k liljesten av västgötsk typ. Längd 133 cm, bredd 48 (38) cm, tjocklek 15,5 cm (nr 277). — 2. Gavelsten till ett gravmonument med halvrund avslutning. Ornerad med inhugget kors och två voluter. 1100-talstyp. Höjd 73 cm, bredd 38 cm, tjocklek 12 cm (nr 279). — 3. Del av fönsterpost, av huggen sten, till tvådelat gotiskt fönster. Höjd 96 cm, bredd 30 cm, tjocklek 18 cm (nr 278).²⁴ Fynden kan givetvis icke med säkerhet anknytas till franciskanerkyrkan, gavelstenen torde dessutom vara äldre än själva kyrkan, men tyder dock på en gammal begravningsplats inom området.

Det medeltida Kungahälla ödelades helt år 1612 under Gustaf II Adolfs krig mot Danmark. Kungligt förbud utfärdades mot vidare bosättning på stadsområdet och borgarna uppmanades att återuppbygga staden nedanför Bohus fästning vid Göta älv.²⁵ Namnet Kungahälla tycks försvinna redan mot slutet av 1500-talet till förmån för Kongelf.²⁶

Stadskyrkan vid Bohus fästning

Ett bevarat dokument från 1616 antyder att Ny-Kongelfs uppbyggnad kom igång omkring detta år.²⁷ I ett protokoll från samma år beskrives hur en stadplanekommitté utväljer »Plads och beleiligh. Baade thill Kierckesteden Raadhus och torgstedtt, Samptt och thill Boninger Och bögningsteder med dess thilbörlig gaader och streder, der thill enn Kiöbsted kring Nordstrom ...» (KSA E 1). Stadens ungefärliga plan framgår av situationsplaner över Bohus fästning från 1600-talets mitt (fig 4) samt två kopparstick, det ena från 1658, det andra odaterat²⁸ (se nedan). — Kyrkan fick en tämligen egendomlig placering i stadsbilden, inte i stadens centrum vid torget och rådhuset, utan intill fästningsmuren vid den s k Larmposten vid fästningens sydvästra hörn. Kyrkan låg parallellt med muren och fick därmed orienteringen nordost-sydväst.

Vid kyrkan anlades en kyrkogård. 1618 framfördes stenar till en mur omkring denna (KSA A I:1). Kyrkogården var antagligen tämligen liten, ty redan 1622 anlades en ny kyrkogård på fastlandet (se nedan). Av kyrkogårdens omfattning vet man att den

sträckte sig 7 m väster om kyrkan (se nedan). På en plan över Bohus fästning 1683 (KrA nr 94) upptar begravningsplatsen ett rätt stort område, sträckande sig längs fästningsmuren från dess sydvästra hörn till ingångsportarna i norr. Men 1683 hade staden redan flyttats till fastlandet. Begravningsplatsen blev sannolikt utvidgad, då den efter stadens flyttning användes för fästningens garnison, troligen fram till 1783 då fästningen övergavs. Begravningsplatsen kallades också slottskyrkogården.²⁹

Det är icke känt när kyrkan blev invigd. 1615 fick ståthållaren på Bohus, Jørgen Lunge, en kunglig skrivelse med befallning »... udi Kongelf en Kirke, muret imellem Stænger, af ny at lade opbygge ...».³⁰ 1616 utsågs två »Kierkewerger» och 1618 sammanträdde prästen, kyrkvårdarna, prosten och borgmästaren på rådhuset angående kyrkans räkenskapsbok (KSA A I:1).³¹ — Uppgifter om kyrkans utseende och material är mycket knapphändiga. Att den troligen var av korsvirkeskonstruktion framgår av den ovan nämnda skrivelsen 1615. »Korswarkz Bygningh» nämnes också tydligt i en skrivelse från 1668 (se s 15).

Fig 4. Karta över Bohus fästning och staden Kungälv med stadskyrkan och rådhuset, av Isaac van Geelkerck 1648. (Efter Widerberg, Isaac van Geelkerck, fig 6).

Map of Bohus Castle and Kungälv with the town church and town hall, by Isaac van Geelkerck, 1648.

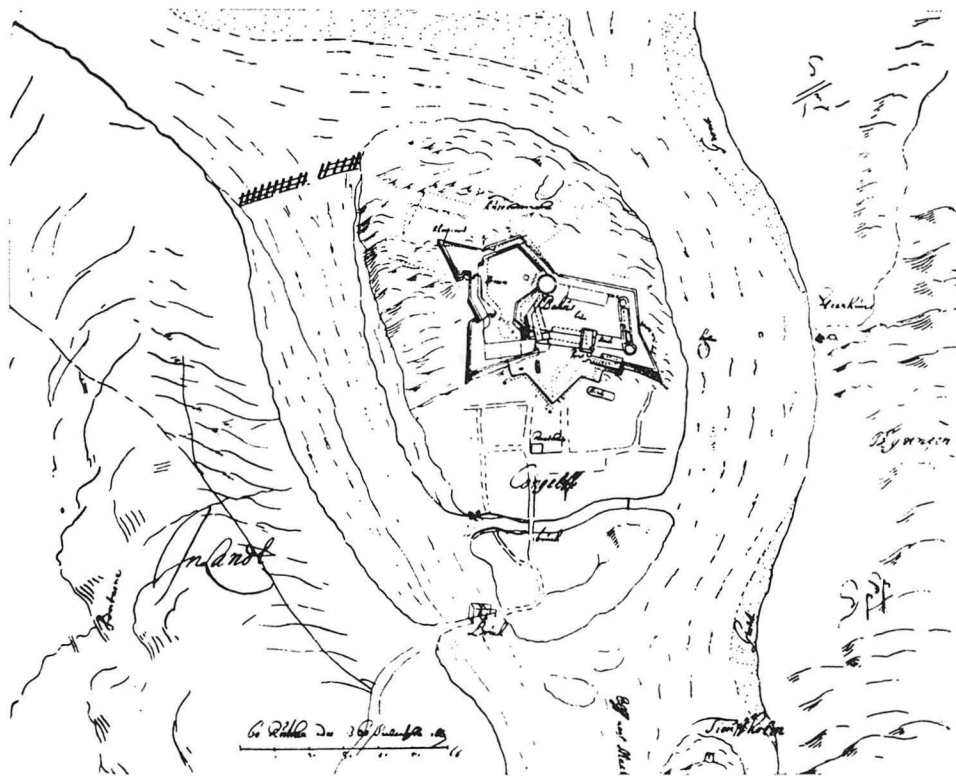

Fig 5. Bohus fästning och staden Kungälv 1658. Detalj av kopparstick, utfört av A Perelle efter Erik Dahlberg (ur S Pufendorf, De rebus a Carolo Gustavo, 1729).

Bohus Castle and the town of Kungälv, 1658. Detail from a copper engraving by A Perelle, after Erik Dahlberg.

Isaac van Geelkercks karta över Bohus fästning från omkr 1648 visar kyrkans ungefärliga grundplan (fig 4). Enligt kartan är kyrkan en salkyrka med troligen polygonal avslutning åt nordost (koret) och saknar torn.³² Ett odaterat kopparstick visar en avlång byggnad utan torn.³³ På Erik Dahlbergs bild från 1658 (fig 5) framstår kyrkan som en ståtlig byggnad med höga fönster mellan strävpelare och torn i söder. Varken byggnadens storlek eller konstruktion på detta kopparstick torde dock motsvara det verkliga förhållandet. Kyrkan var snarare en ganska oansenlig byggnad, som det inte tog lång tid att nedriva (se nedan). — Att kyrkan enligt det odaterade kopparsticket och van Geelkercks plan ursprungligen varit tornlös bevisas av räk 1652. Detta år uppdrogs åt en mäster Bertell att bygga ett klocktorn. Tornet uppfördes intill sydvästra muren av ekstockar och furutimmer på murad fot samt blev troligen brädklätt (räk 1652). I tornet uppsattes ett urverk med »Soellshiffuen» (räk 1652). Kyrkan hade också en sakristia, men platsen för denna är okänd. 1632 omtalas ett »inbrutt udi sachristiit ij kirchen» (KSA A I:1). Kyrkan hade sannolikt tegeltak (räk 1652). 1654 utfördes murningsarbeten vid kyrkan (räk). 6 000 mursten anskaffades, tydligen till en pelare och ett valv vid denna: »huelliningen Wed pillen», men intet är närmare angivet om denna pelares beskaffenhet.³⁴ — Bevarade handlingar ger inte mycket ledning beträffande kyrkans interiör och inventarier. 1658 köptes 68 murstenar för att »legge gulwet udj Coret» (räk). Stolplatser på loftet antyder att en läktare fanns och 1653 gör Peder Snedker »den Lille Loge», antagligen en herrskapsbänk (räk). Nya »stoelle Neder i Kierchen» bygges 1654. Ett orgelverk omnämnes 1653³⁵ (räk). — Vid den ovan nämnda stölden 1632 stals en förgylld silverkanna på 52 lod, som »welb. frue Sissela Passberg³⁶ gaff til kierken», en silverskål på 19 lod och två silverskedar. Tjuven, en svensk, dömdes till »galge och gren». Kyrkan hade tre ljuskronor av mässing, en från 1630, två från 1655 samt ett par ljusstakar av mässing från 1649. De finns nu i Kungälv's nuvarande kyrka (se nedan). 1653 gjorde Peder Snedker en likbår (räk). I tornet uppsattes åtminstone två klockor, »den store kloche» omnämnes 1653 (räk). — Kyrkan har troligen haft en medeltida dopfunt. Ett tiotal fragment av en dopfunt av täljsten (fig 6) har näm-

ligen vid skilda tillfällen hittats på kyrkans område samt på gården Lid, Hisingen, däribland botten av cuppan samt större delen av foten. Dopfunten har haft ett uttömningshål i mitten. Cuppan har varit ornerad med ett brett band med spiralformade ränkor. Cuppans rand hade ett uthugget zig-zagband. Mellan cuppan och foten, som är huggna i två stycken, löpte en kraftig vulst. Orneringen samt cuppans runda form visar släktskap framförallt med funten i Nödinge kyrka, Vg, vilken kan dateras till tämligen sent 1200-tal. — De dunkla fyndomständigheterna gör dock att dopfunten inte med säkerhet kan bindas vid kyrkan och inte heller vet man om den möjligen tidigare kan ha tillhört Kungahälla kyrka.³⁷

I samband med restaureringsarbeten i Bohus fästning utgrävdes 1926 delar av kyrkans grundmurar. Av grävningens resultat framgår såsom ovan nämnts att kyrkan låg parallellt med den sk Larmpostens västmur, i nordostlig-sydvästlig riktning och med tornet åt sydväst. Utanför kyrkans östra och västra långmurar framkom ytterligare två parallellt med dessa löpande grundmurar. Bredden mellan de yttre långmurarna mättes till 13 m, och bredden mellan de inre 8,21 m. Enligt undersökningarna är de yttre murarna senare än de inre. Jorden vid undersökningsområdet var blandat med murbruksrester, tegelskärvor och större stenar. Under nerrasade murmassor utanför östra muren, vid Larmposten, framkom även spår av brandlager. 7 m utanför västra långmuren påträffades en del av kyrkogårdsmuren. I hörnet mellan kyrkans sydvästra mur och tornets sydöstra mur påträffades skelett och skelettrester i två skikt. Fragmentariska rester av träkistor framkom i det undre skiktet. Bland fynden märkes ett danskt mynt från 1621. Utgrävningarna leddes av byggmästare A Tell, biträdd av osteologen G Bexell. Ytterligare ett provschakt tvärs över långhuset upptogs av arkitekt G Fischer, Oslo.³⁸ — Grävningens område är nu tämligen vildvuxet. Kyrkplatsen är utmärkt med ett träkors och en minnesplatta.

Undersökningarna av kyrkan på Fästningsholmen har givit vid handen att den blivit tillbyggd vid något tillfälle. S Gardell förlägger detta till 1658,³⁹ vilket dock motsäges av arkivaliska uppgifter och två situationsplaner från 1676 (se nedan). Kyrkans bevarade räkenskaper f o m 1651 antyder inga större

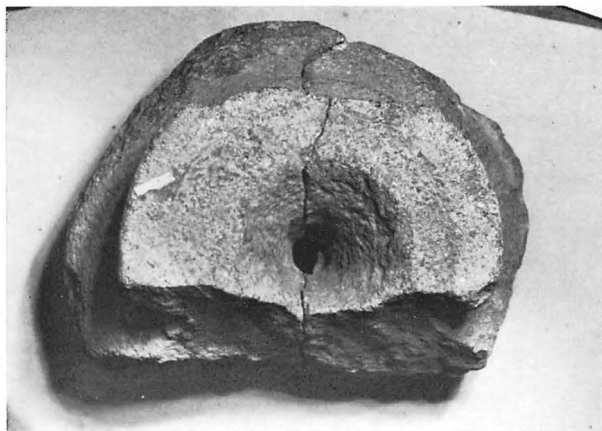

Fig 6. Delar av medeltida dopfont, funna vid platsen för kyrkan på Fästningsholmen. Foten (t v) och del av cuppan. Foto H Berg 1968.

Fragments of a medieval font, found on the site of the church on the fortress island. Base and part of bowl.

ombyggnader utom tornbygget 1652. Man är således hänvisad till enbart spekulationer beträffande en utvidgning av kyrkan. I en skrivelse 27.8.1648 utlovas staden skattefrihet i två år på grund av förstörelse, först av eldsvåda, sedan av krig.⁴⁰ Det är möjligt att kyrkan vid någon av dessa katastrofer skadades så svårt att en ombyggnad var nödvändig. 1658, samma år som Bohus fästning övergick till svenskarna, började man rivningen av kyrkan. Den svenska förvaltningen ansåg tydligen stadens belägenhet invid fästningen olämplig ur försvarssynpunkt och på kunglig order flyttades staden efter sin ca 45-åriga tillvaro norröver till fastlandet.⁴¹ I en skrivelse till konungen 1664 klagar stadens borgare över de stora kostnaderna för att »... å nijo uppbyggia most Kyrkia, Schola ... hwilket alt tillförendhe medh Stadhen bleff förstördt och ruinerat ...».⁴² I en skrivelse från den 21 maj 1668 ber borgarna om kronans ekonomiska hjälp: »Eftersom och så Borgeskapet haffuer effter Eders Kongl: Majj:ttz Nådige Willie och befallningh icke allenast måst flöttia dess egne huuss och gårdar, uthaff den innerste Hållmen i från Fästningen och uppå den Yttre Hollmen, och fasta Landet, Uthan haffuer och måst Demolieera Sielffua Kiorkan, Som på dhe Tjdh aff een Korswarkz Bygningh bestodh, och nu Zedermehra mast opnegotiera någre nödige Materialer af Träwerkie, Teegell, och Kalk, och sigh någott lengre ifrån Slottet uthpå Fasta Landet een Kiörkia up-

sättia, dher uthi Gudztienster nu hållas kan, och emädan samma Materialer, ähnnu ähre till största dheelen obetalte ...»⁴³ — I räk 1658 omtalas rivningen av kyrka, skola och prästgård. Under midsommaren 1658 höll man ännu gudstjänst i kyrkan. Ur kyrkkassan utbetalas nämligen »St. Hans dag for at Maj Kiercken», d v s lövpryda kyrkan, men i september samma år är »gifuet for Klockerne at kiöre Ud» och en kista gjordes för nerpackning av orgelpiporna för deras förvaring på rådhuset. Längre fram år 1658 får Hans Erichson betalt för »Kierchens Nedbrydelse» och Peder i Sunerödth för klocktornets rivning »udj 5 dagars tid». Peder Sneccker fick i uppdrag att nertaga »taflorne i kierhen samt Prädikestollen».

Tiden omkring 1658 betecknar således slutet för staden på Fästningsholmen. Under denna period hade stadens församling utökats med församlingsbor tillhörande Rödbo socken på Hisingen sydväst om Fästningsholmen.⁴⁴ Socken hade en träkyrka, om vars utseende och ålder ingenting är känt. Kyrkan utdömdes troligen omkring 1640 och församlingen övergick som annex till Kungälv samt använde hädanefter Kungälvs kyrka. Arbeten vid Rede (Rödbo) kyrkogård omtalas i Kungälvs kyrkoräkenskaper år 1658. Rödbo kyrka stod troligen på den nu övergivna lilla kyrkogården intill den nya vägen till Säve. 1906 anlades en ny kyrkogård ett stycke sydväst om den gamla (se nedan).

Slottskyrkan

Ännu en kyrka har haft samband med församlingens historia, nämligen kyrkan i Bohus fästning. — Kyrkan ingick i fästningens s k västflygel, mellan portbyggnaden och Kyrktornet (fig 4). Den bestod av ett rektangulärt rum med platt tak. Rummet över kyrkan användes som magasin. Kyrkan var byggd intill den medeltida ringmuren och var orienterad nordost-sydväst med koret åt nordost. Kyrkan ombyggdes 1610, då den antagligen ersatte en medeltida kyrka på samma plats. Enligt en plan över fästningen 1781 var kyrkorummet ca 20 m långt och 8–9 m brett.⁴⁵ Av planen framgår att kyrkan var invändigt tegelklädd med yttermurar av gråsten. Detta bekräftas av undersökningarna 1926–36, som även fastställde att golvet var belagt med tegel. — Kyrkans inredning framgår i stora drag av den ovan nämnda planen från 1781. Kyrkan hade läktare i sydvästra kortändan och längs långmurarna över bänkraderna. Altare i nordöstra kortändan, i norra hörnet tydligen dopfont och vid sydöstra långväggen i koret predikstol. Bänkrader längs långmurarna

med bred mittgång. — Vid 1700-talets mitt användes kyrkan som garnisonskyrka,⁴⁶ men övergavs troligen 1783 då garnisonen flyttades från fästningen. 1798 hölls offentlig auktion på inventarier från slottskyrkan med bl a delar av predikstolen, 3 »bilder» och 11 st bänkar.⁴⁷

Vid restaureringsarbeten av Bohus fästning 1926–36 blottlades och konserverades de återstående murresterna av kyrkan under ledning av arkitekt G Fischer, Oslo.

Under 1500-talet hade slottskyrkan egen predikant. Enligt S J Ströms anteckningar hade staden (Kungahälla) åren 1560–69 ingen präst utan slotts-predikanten höll predikan även i staden. Under nordiska sjuårskriget och fram till 1572 hade slotts-predikanten Ytterby socken till sitt underhåll och under 1500-talets senare del även Rödbo som prebende.⁴⁸ 1592 fick prästen i Kungälv Ytterby socken som annex och skulle mot detta hålla gudstjänst även på slottet eller också hålla en kaplan därtill.⁴⁹

Den första kyrkan i nuvarande Kungälv

På kunglig befallning uppfördes den tredje och nuvarande staden Kungälv längs Nordre älv på inlandssidan, med stadens centrum med kyrka och rådhus mittöver Högebron (jfr s 20). Stadens första plan upprättades 1696 av lantmätaren Eric Kuus (fig 8). Stadens bebyggelse framgår redan av situationsplaner upprättade under belägringen av Bohus fästning 1678. En av dem är osignerad (fig 7), den andra är av Kietell Clason.⁵⁰ Staden har med endast små förändringar bevarat denna sin första planläggning nästan till våra dagar.

Den nya kyrkan, liksom skola, prästgård, hospital och rådhus byggdes på stadsbornas egen bekostnad.⁵¹ Redan samma år som kyrkan på Fästningsholmen nedrevs påbörjades arbetet med den nya kyrkan (räk 1658). Man kan antaga att kyrkan byggdes på den plats, som redan 1622 hade upplåtits till begravningsplats (jfr s 12). — Av den osignerade kartan från 1678 att döma hade kyrkogården

en något oregelbunden, firsidig plan (fig 7). Kyrkan stod vid södra delen av området. I samband med nybygget omändrades även denna äldre begravningsplats. Arbeten med kyrkogården omtalas 1660 (räk). Året innan anlades en väg utanför kyrkan, belagd med stenhällar (räk 1659). 1662 företogs grävningar kring kyrkogården och sten kördes fram (räk). Samma år flyttades »Ligstene aff kierche garden och Ind i den Nÿ kierche». Dessa »likstenar» var möjligen äldre gravstenar som vid kyrkogårdens omläggning togs upp och flyttades in i kyrkan. Kyrkogården hade en stenmur och två portar (räk 1667). År 1671 företogs troligen en utvidgning av begravningsplatsen. Portarna flyttas då och ny sand forslas fram (räk).

Kyrkan torde ha färdigställts under åren 1658–62. I maj 1659 var kyrkan tydligen nödortfiktig under tak. Då betalas nämligen för »Maÿ till Kierken». Samma år körs stenhällar upp från älven och tim-

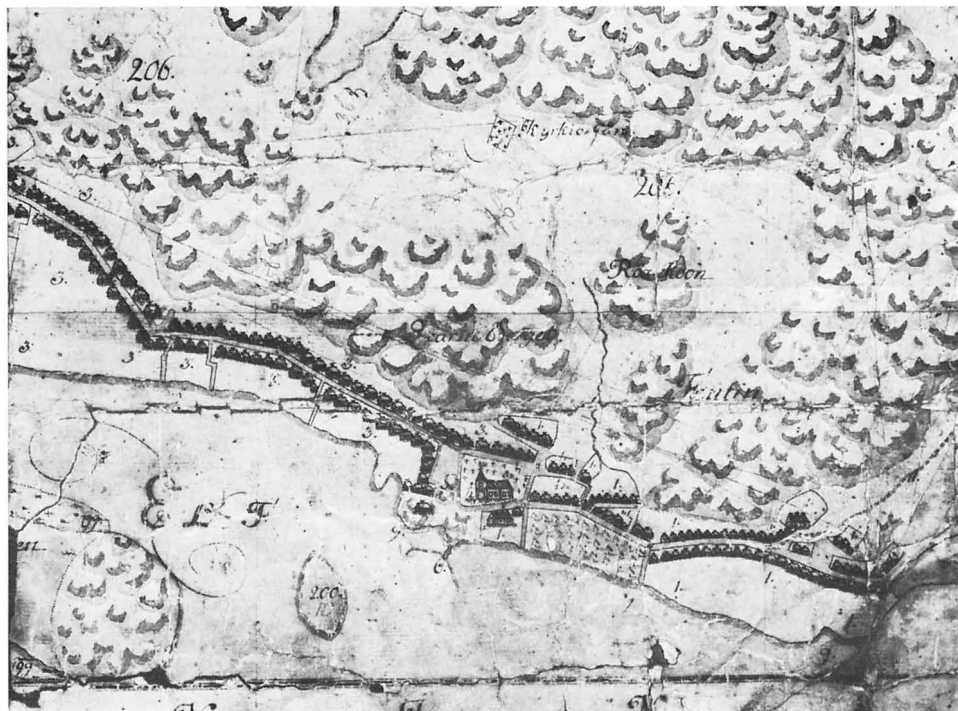

Fig 8. Detalj av karta över Kungälv, upprättad 1696 av lantmätaren Eric Kuus. Stadsingenjörskontoret i Kungälv. Foto Léon-Foto, Kungälv 1969.

Detail from a map of Kungälv, drawn in 1696 by Eric Kuus, surveyor.

1668 (räk). Orgelpiporna hade förts över från den föregående kyrkan (se ovan). Till orgeln gjordes »68 drejede Piller», möjligen till ett slags skrank omkring orgeln. Olof Målare⁵² målade under »Loftet» och strök orgeln på sidorna och »under» (räk 1668). 1667 tillverkades bänkar åt »herr Ranke»⁵³ och hans fru, varvid hela stolraden måste flyttas (räk). — Altartavlan, predikstolen, ljuskronorna och ljusstakarna av mässing, jämte ringklockorna, flyttades över från den äldre kyrkan. Antagligen även tornuret, för 1662 får Pär Snecker betalt »for Säyer Wercket och taufloor at opsete» (räk). — Nya inventarier i den nya kyrkan var en stor förgylld kalk av silver på 40 lod med tillhörande paten på 7 7/8 lod, skänkta 1658 av slottskrivaren på Bohus Frantz Jonsson (inv 1736). En förgylld oblatask av silver på 23 lod skänktes 1665 av rådmän Jöns Holst⁵⁴ (inv 1736). Den stod på fyra fötter och hade en ingraverad nattvardsframställning på locket. Både kalken med paten och oblatasken är nu försvunna (se nedan). En ljuskrona av mässing från 1670 hänger i den nuvarande kyrkan (se nedan).

Den första kyrkan i nuvarande Kungälv blev inte

gamal. År 1676 nerbrändes staden av svenskarna inför den hotande belägringen av Bohus fästning.⁵⁵ Återigen hade staden drabbats av militärstrategiska åtgärder. De båda ovannämnda kartorna från 1678 visar staden under belägringen samma år med stora delar av bebyggelsen märkta med »afbränt» (fig 7). Efter detta hårda slag är man redan 1677 i färd med förberedelserna för en ny kyrka, vilka dock måste avbrytas under den sista och långa belägringen 1678. Enligt räk 1677 upprättades en bok »... at Indskrifua uthj huad Gwiftmilde Menniskor will forhäre till en Ny Kyrke här i Staden igjen». I april samma år lät man göra bänkar i rådhuset, som skönades av branden, »till at holdhe Gudztjänst udj» (räk). Några av kyrkans dyrbarheter räddades och fördes över till Ytterby kyrka. Bland »Ornamenter» nämnes mässingsföremålen och »Orgewerckis Pyberne» (räk 1677). Ett timglas anskaffas och en gammal mässhake göres iordning. Samtidigt repareras »Kläcketorns Porterne och Stabelen», som tydligen syftar till iordningställande av det som var kvar av kyrktornet efter branden.

KUNGÄLVS NUVARANDE KYRKA

Kyrkan, som uppfördes 1679–83, har bevarats i tämligen oförändrat skick. Kyrkan med kyrkparken är belägen vid nordöstra delen av stadens äldre centrum, torget, som i sin grundplan ännu påmin-

ner om de första stadsplanerna (fig 7 och 8) samt är omgivet av äldre bebyggelse, bl a rådhuset från 1700-talet (fig 19).

Kyrkogårdar

Området runt kyrkan är numera i norr anlagt till en liten park (fig 9). Kyrkoparken är försedd med gräsmatta och planterad med almar och askar. Den inhägnas i öster och väster av järnstaket från 1800-talet, samt är försedd med två ingångar med järn-

grindar. Mot norr avgränsas parken av en buskhäck. I områdets sydvästra del är iordningställd en liten minnesplats, där de vid kyrkorestaureringen 1935 framkomna skelettdelarna är jordade. Platsen är markerad med fyra stenstolpar från Fontins

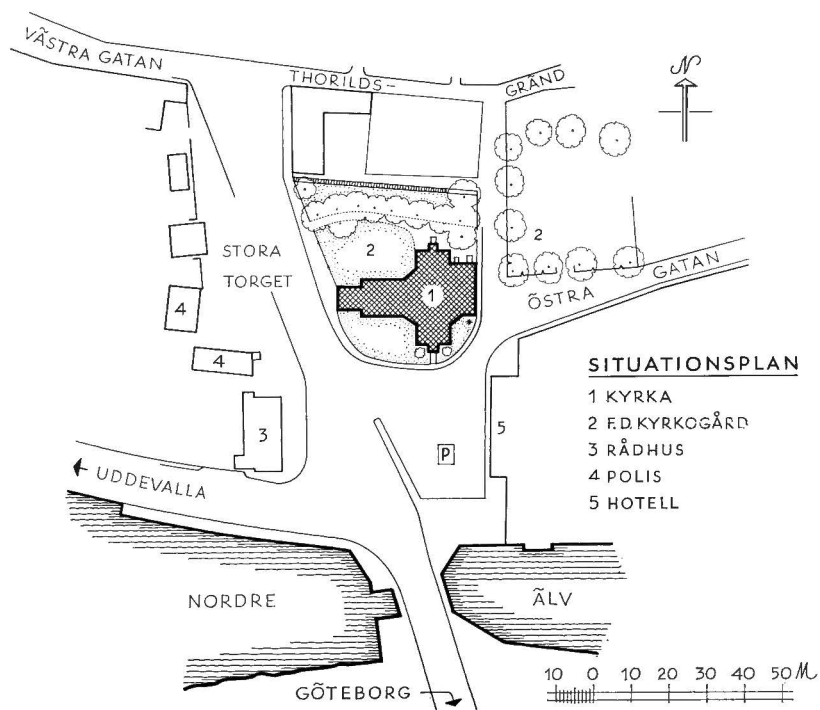

Fig 9. Situationsplan, 1:2000. Uppm J Söderberg 1968.

General plan.

gamla kyrkogård (se nedan). Söder om kyrkan finns en smal plantering med gräsmatta, buskar och träd.

Kyrkparken täcker delvis den förutvarande kyrkogården, som anlades 1622. Borgerskapet beslöt nämligen detta år, att »udi thenne Helliga Trefaldighz naffn» stifta en kyrkogård »udenn for Höjgbrou», dvs Högebron som förband Fästningsholmen med fastlandet, på en redan bebyggd tomt (KSA: AI:1). Kyrkogården omgärdades av en stenmur. I samband med den första kyrkans byggande på platsen iordningställdes även kyrkogården (se ovan). Enligt kartor från 1678 och 1696 (fig 7 och 8) hade kyrkogården då betydligt större omfattning än den nuvarande kyrkparken (jfr fig 9). I samband med stadsplaneändringar förminskades kyrkogården undanför undan, särskilt i den östra delen, såsom framgår av situationsplanerna från 1799 resp 1876 (fig 10 och 11). En ny gata drogs fram 1841 strax öster om kyrkan (handlingar i PÅ) och även området söder om kyrkan borttogs vid 1800-talets mitt (jfr fig 19). 1858 klagar församlingsbor över att besökande till gästgivaregården sydväst om kyrkan »ställa sina medhafwande hästar inwid kyrkowäggen» och att bollkastning och andra olägenheter förekommer, då det saknas staket mellan kyrkan och gatan (st prot). Något staket blev dock aldrig uppsatt där.

Begravningarna på kyrkogården upphörde omkring 1800. Vid visitationen 1814 konstaterades att inga begravingar förekom i kyrkan eller på kyrkogården i staden utan endast på Fontins kyrkogård (vis prot). En ny grind och omläggning av muren omtalas 1830 (räk) och i samband med den nya gatan gjordes 1841 en ny grind i öster som beströks med tjära och rödmålades. Samtidigt fick kyrkoplatsen en ny mur av sten, 2 alnar hög, som på 1860-talet utbyttes mot nuvarande järnstaket. Området planterades med träd 1847 (räk) samt dränerades och iordningställdes med gräsmatta 1871 (handl i PÅ). Numera finns inga synliga rester av gravar i kyrkparken, men enligt uppgift har skelettdelar påträffats vid tillfälliga grävningarna såväl intill kyrkans norra mur som på den obebyggda tomten öster om kyrkan (jfr fig 9).

Fontins gamla kyrkogård

Den andra av Kungälv's äldsta kyrkogårdar är belägen på det mäktiga Fontin-berget norr om staden.

Den är anlagd på en sluttning intill en skogsdunge (fig 12, 13). Kyrkogården är tämligen liten och av nästan kvadratisk grundplan. Den omgärdas av en låg kallmur av gråsten. Ingången är på södra sidan och består av en järngrind mellan granitstolpar. Kyrkogården är planterad med granar och olika lövträd. Gravarna ligger mycket tätt. De äldsta är förmodligen två mossbelupna liggande hällar. På den ena kan svagt skönjas spår av text: »... född Scharnweber ...». Enligt inv 1830 lyder texten: »Härunder hvilar det forgängliga af Enkefru Sara Elisabeth Lessler född Scharenweber och dess Måg, Handelsmannen Herr Anders Ericsson Palmgren,⁵⁶ född i Skulltorp och Partilled Socken d 4 Jan 1765, död i Kongelf d 25 Jan 1826. — Förvara hulda Jord i ömma modersfamnen, det värda stoft af dem, som burit dessa namnen.» Kyrkogården användes fortfarande, huvudsakligen för familjegravar.

Kyrkogårdens anläggningstid är okänd. Enligt traditionen anlades den 1566, efter den »Bahusiska smällen» under nordiska sjuårskriget. Kyrkogården låg förr långt från all bebyggelse på en ödlig betemark, och liktransporterna var synnerligen besvärliga, särskilt vintertid, då kistorna fick hissas uppför det branta berget.⁵⁷ I räk 1658 omtalas begravningsplatsen på »Vontin.» Den är även markerad på situationskartan 1678 (fig 7). 1682 blev »funtins kiörckegårds hagge» upplagd, vilket tyder på en stenmur. Ny omhägnad nämnes i vis prot 1814.

Fontin-berget var helt kallt fram till 1877, då det planterades med skog,⁵⁸ nuvarande Fontinskog.

Västra kyrkogården

1864 anlades en ny begravningsplats i staden. Den ligger vid slutet av Västra gatan, ca 1,5 km väster om kyrkan, i närheten av stadens nuvarande centrum och intill en park eller »promenadplats» som anlades samtidigt.⁵⁹ Kyrkogården har långsmal plan och ligger på en starkt lutande sluttning, mot norr och söder avgränsad och stödd av terrassmurar. Den inhägnas av ett enkelt nätstängsel och har två ingångar, vid västra resp östra kortsidorna. Längs nedersta delen mot söder är en allé av almar, mot öster en buskhäck, planterade 1886 (räk). Intill kyrkogårdens västra sida, inbyggt i sluttningen, finns ett gravkapell med likvagnsbod. Fasaden är av huggen sten med två järnportar. Kapellet är byggt 1945

Fig 10. Detalj av karta över Kungälv, upprättad 1799 av R Hallberger. Stadsingenjörskontoret i Kungälv. Foto W Uuskyla 1962.

Detail from a map of Kungälv, drawn in 1799 by R Hallberger.

Fig 11. Detalj av karta över Kungälv, upprättad 1876 av f stadsingenjören löjtnant A Nordenswan. Stadsingenjörskontoret i Kungälv. Foto W Uuskyla 1962.

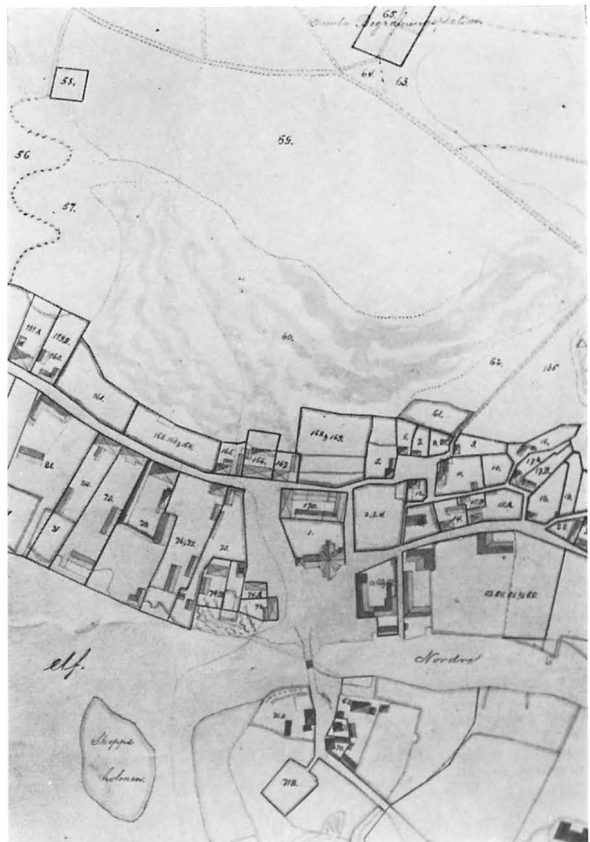
Detail from a map of Kungälv, drawn in 1876 by Lieutenant A Nordenswan, acting borough engineer.

efter ritningar av professor Gunnar Hoving (stadsarkitekt i Kungälv 1935–44). I räk 1895 omtalas en likvagnsbod, som stod vid kyrkogårdens östra sida och flyttades bort för ett vägbygge norr om kyrkogården.

Fontins nya kyrkogård

Stadens yngsta och största kyrkogård, även kallad Östra begravningsplatsen, är anlagd 1916–18 i Fontinskogen på berget med samma namn. Kyrkogården, som omfattar ett vidsträckt område, ligger synnerligen vackert på den skogbevuxna svagt sluttande bergsplatån. Mot väster och mot norr är kyrkogården omgärdad av kallmur av tuktade stenblock. Mot söder avgränsad av en skogbevuxen klippa. Ingen inhägnad åt öster. Ingångarna är tre, en mot väster och två mot norr, försedda med järngrindar mellan granitstolpar. Längs muren på kyrkogårdens äldre del är granar planterade, medan trädbeståndet för övrigt består av naturskog. Invid klippan i kyrkogårdens södra del står en brunmålad klockstapel av klockbockstyp, uppförd 1957.

Kyrkogården utvidgades åt öster 1962–64. I den nya delen iordningställdes en ceremoniplats med högt träkors, bänkar och katafalk av sandsten. Rit-

KUNGÄLVS NUVARANDE KYRKA

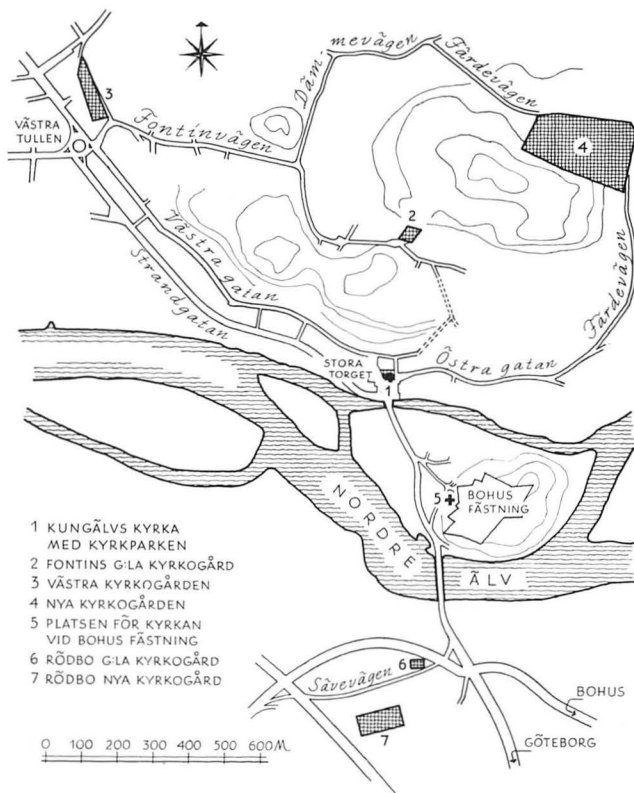

Fig 12. Karta över Kungälv stad. Efter karta upprättad 1967 av Stadsingenjörskontoret i Kungälv, utf av J Söderberg 1969, 1:25 000.

Map of Kungälv: — 1. Church and church park. — 2. Old cemetery on "Fontinberget". — 3. West cemetery. — 4. New cemetery. — 5. Site of the church at Bohus Castle. — 6. Old churchyard of Rödbo. — 7. Rödbo new cemetery. After a map drawn in 1967 by the Office of the Borough Engineer, Kungälv.

ningar och förslag till utvidgningen har utförts av arkitekt J Samuelsson och trädgårdsarkitekt L Barnö.

Rödbo församlingsbor har förutom den ovan nämnda gamla begravningsplatsen en kyrkogård sydväst om denna, på en skogig ås längre inåt Hisingen. Den anlades 1906 och utvidgades 1927 och 1955. Ett enkelt begravningskapell av trä byggdes 1929 (se not 44).

Fig 13. Gamla kyrkogården på Fontinberget, sedd från syd-öst. Foto 1968.

Old cemetery on "Fontinberget", from SE.

Kyrkobyggnaden

Kyrkobyggnadens grundplan bildar ett latinskt kors. Hörnen mellan tvärskepp, långhus och kor är snett avskurna, varigenom korsmitten har fått oktogonal form (fig 15). Byggnaden är i väster försedd med ett torn, som i sin bottenvåning inrymmer vapenhuset. Vid korets norra sida är sakristia och pannrum, byggda 1935. Kyrkan är byggd av furutimmer på grundmur av gråsten. Utvändigt är kyrkan klädd med stående lockpanel. Locklisterna mot söder och väster är profilerade. Lockpanelen stöds av kraftiga

lisener av trä. Profilerad, bred taklist. Tornets bottenvåning är murad av gråsten och utvändigt spritputsad med vitlimmade hörnkedjor. De övre delarna är däremot uppförda av timmer och klädda med panel. Sakristian är byggd av plank och klädd med stående lockpanel. Kyrkan är vitmålad sedan 1800-talets slut.

Yttertaket utgöres av ett sadeltak, som över koret och tvärrarmarna är avvalmat. Taket är belagt med enkupigt tegel. Tornets firsidiga huv och åttsidiga

Fig 14. Kyrkan från sydväst. Foto 1968.

Kungälv Church from SW.

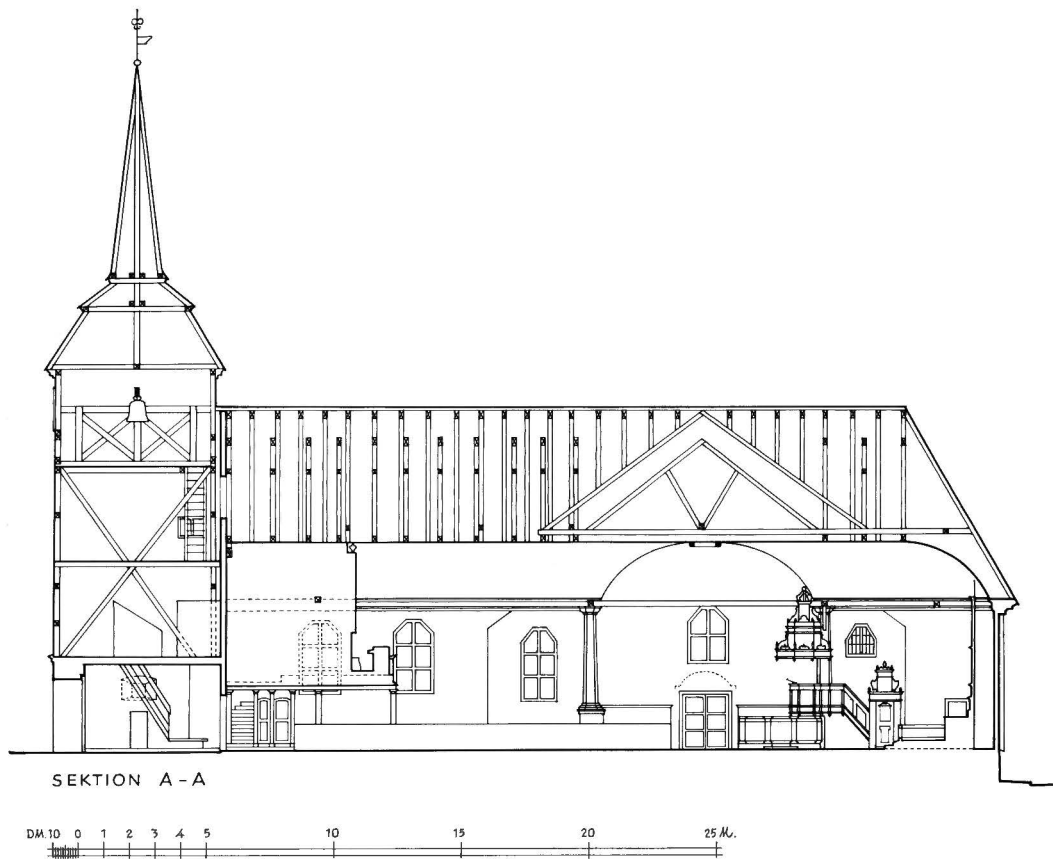

Fig 15. Längdsektion mot norr och plan (t h), 1 : 300. Uppm J Söderberg 1968.
Longitudinal section looking N and plan (right).

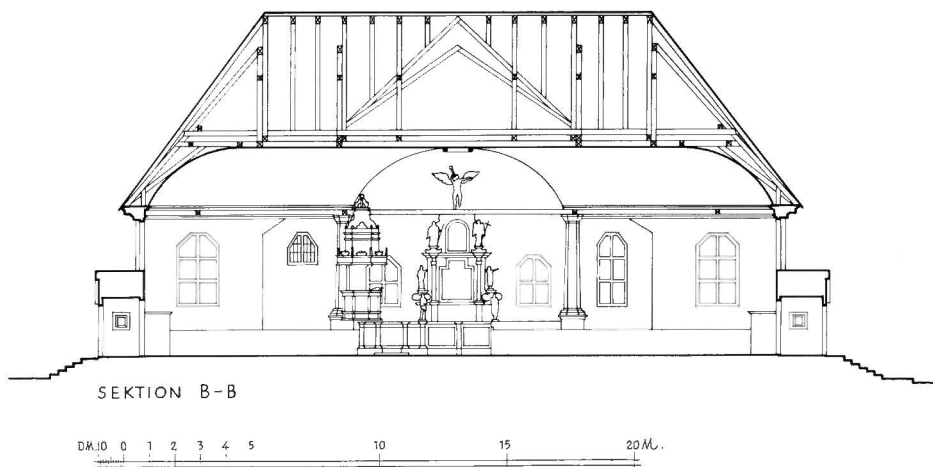
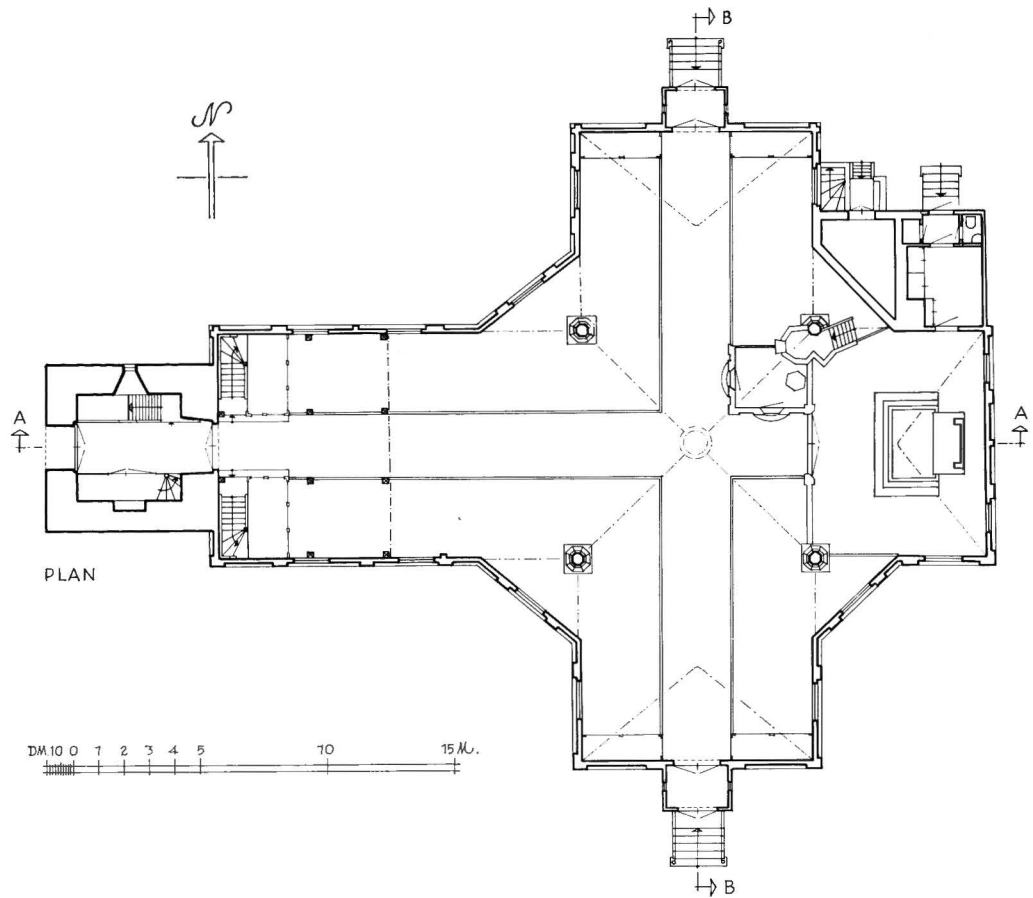

Fig 16. Tvärssektion mot öster, 1 : 300. Uppm J Söderberg 1968.
Cross section looking E.

spira är sedan 1888 täckta med kopparplåt. De var tidigare spåntäckta med endast tornspetsen klädd med blyplåt. Tornet krönes av en förgylld ståndare med flöjel och knopp, uppsatt 1948.

Kyrkans fönster är upptill stickbågigt avslutade (fig 18). Fönsterkarmar och -bågar av trä är grönmålade. Sakristian har ett litet fönster åt öster. Tornet har smala ljudgluggar samt tre smärre fönster åt norr. Mellan ljudgluggarna är ett tornur placerat, anskaffat 1914 i stället för ett tornur från 1600-talet.

Kyrkan har tre ingångar, en i väster, en i vardera norra och södra korsarmarnas gavlar, samt dessutom en ingång till sakristian. Ingångarna i norr och söder har vindfång med dubbeldörrar av trä från 1935. Den västra ingången (fig 17) är rundbågig med vitlimmad omfattning samt stänges av en kraftig dörr av trä. Alla dörrarna är på utsidan grönmålade.

Invändigt är väggarna klädda med spåntade,

stående bräder, målade i gråvitt. Dörrarna i interiören är målade i grått med gråmarmorade speglar. Väggarna förbindes med målade kronbjälkar, en i vardera korsarmen och fyra i korsmitten. En kronbjälke över långhuset borttogs på 1870-talet (se nedan) och ersattes av ett bindjärn 1935. — Innertaket utgöres av ett tunnvalv av trä, som över korsmitten bildar ett kryssvalv. Taket är försett med målningar från 1697–98 (se nedan). Taklisten är rikt profilerad och målad. Över korsmitten bäres taket av fyra åttsidiga pelare på firsidiga höga postament. Pelare och postament är marmorade i mörkbrunt, baser och kapital är gråmarmorade. — Golvet i gångarna och i koret är täckt med kalkstensplattor. I bänkkvarteren är golvet lagt av bräder. Golvet i vapenhuset täckes av stenhällar. Sakristian har gråmålade väggplattor, vitmålat tak och golv av bräder.

Byggnadshistoria

Kyrkan har, som tidigare nämnts, med endast mindre ändringar bevarat sitt utseende från byggnadsåren.

Sedan den föregående kyrkan härjats av brand 1676 började man redan året därpå, dvs mitt under Gyldenlöwefejden, med förberedelser till en ny kyrka (jfr ovan). Större delen av staden var nerbränd och Kungälv hade ont om medel till uppförandet av en ny kyrka. I en skrivelse till Konungen 1680 tackar stadens borgare för beviljad skattefrihet under tre års tid. Vidare talas det om den »... Ehlebrandh i Krijget då Kijrkia Klåkor och alle dess ornament... blef afbränt ...». I en annan skrivelse anhålles om kungligt tillstånd att med en stambok »... Besökia Christmjylda Meniskor, dhe höga Herrar, samt Rjckssens Ständher och Kijrkio församlingerne ...» för att samla in medel för kyrkobygget.⁶⁰ Den 19 april 1680 vägrar borgarna att bygga en ny prästgård, eftersom staden ännu inte hade någon kyrka och 600 människor saknade bostad (KSA).⁶¹ Anläggningsåret för den nya kyrkan är okänt — räkenskaper fram till 1681 saknas — men grundläggningen torde i varje fall ha skett efter belägringen 1678.⁶² Kyrkan uppfördes på platsen för den nedbrunna kyrkan (jfr fig 7), sålunda på den sydvästra delen av kyrkogården. 1681–82 inköptes virke i betydande omfattning. 1682 hade man kommit så långt att gudstjänst kunde hållas. Till pingsten rengjordes kyrkan och pryddes med »löf och maugres» (egentl majgräs; räk). Yttertakets var då täckt med taksten från Amsterdam och större delen av inredningen med bänkar, predikstol och altare var på plats (jfr nedan). Altaruppsatsen uppsattes 1683 och kyrkans trätunnvalv gjordes 1683–84 (räk). Kyrkans beklädnad med furubräder skedde 1684 (räk). Tornet började byggas 1683. Tornhuven och spiran spåntäcktes 1688 och 1695 uppsattes en flöjel samt en knopp av koppar av mästern Caspar Wollfart (räk).⁶³ Kompletterande arbeten med inredningen skedde fram till 1700-talets början. Av de mera omfattande arbetena kan nämnas målningen

av tunnvalvet 1697–98, golvläggningen med stenplattor 1698 och 1706, samt tillkomsten av orgelverk och -läktare 1699–1700. Kyrkan rödmålades 1703 (räk).

En handling från byggnadstiden antyder att kyrkan var planerad som en korskyrka med torn eller takryttare över korsmitten. I rådhusrättens protokoll 27/3 1682 heter det bl a: »... att dhen (=kyrkan) uppbyggis så wida som wäggarne sträckia (sig) och dhå kan tagass i betänckiande om tornetz byggiandhe, huru det antingen mit på Kierckian eller före ändhen byggias skall» (KSA). Av citatet kan utläsas att själva kyrkan var färdig före tornets resande. Kyrkan byggdes således inte som en centralkyrka, som först efterhand fick en förlängd västarm. Den nuvarande planen med långhus, tvärskepp och något indraget korparti är den ursprungliga. Genom snedställda väggar mellan korsarmarna har korsmitten vidgats, vilket ger interiören karaktären av centralkyrka. — Korskyrkor var en vanlig kyrkotyp vid sidan om salkyrkorna under 1600-talet. Förutom i Sverige förekommer korskyrkor av trä bl a i Norge och i Schlesien. Både kyrkor med västtorn och torn över korsmitten byggdes. Centralkyrkor med en kombination av en åttkant och likarmat kors utvecklades i det reformerta Holland och förekommer under 1600-talets senare hälft och under 1700-talet även i lutherska länder, utan att dock bli någon vanlig form för kyrkobyggen.⁶⁴ I Sverige introducerades centralkyrkan genom Jean de la Vallées kyrkobyggen i Stockholm. Här kan erinras om Katarina kyrka, byggd 1656–90, till planen ett grekiskt kors med mittorn och den oktagonala Hedvig Eleonora kyrka, som påbörjades 1665.⁶⁵ Av speciellt intresse för Kungälvs kyrka är S Olovs kapell från 1673–74, rivet 1774 för Adolf Fredriks kyrka.⁶⁶ Kapellet var byggt av trä som en likarmad korskyrka med snedställda väggar mellan korsarmarna samt mittorn, alltså samma utformning som korsmitten i Kungälvs kyrka egentligen skulle ha fått. En liknande form har den ännu bevarade träkyrkan i Roslagskulla, Upp-

Fig 17. Kyrkan från nordväst. Foto 1968.

Kungälv Church from NW.

Fig 18. Kyrkan från nordost.
Foto K Aasma 1969.

The church from NE.

land, byggd 1705–06, men troligen överförd från Finland.⁶⁷ Rådmansö träkapell i grannsocknen byggdes redan på 1630-talet som en likarmad korskyrka med mittorn, men det är osäkert om även denna kyrka hade snedställda väggar mellan korsarmarna.⁶⁸ Typen med den oktagonala korsmitten var i varje fall känd och använd i svenska träkyrkor före Kungälv kyrkas uppförande.

Kungälvs kyrka kan karaktäriseras som en blandning av centralkyrka av typ S Olovs kapell och korskyrka med västtorn av äldre kyrkotyp. Ett närmande till centralkyrkotypen hade givetvis erhållits genom

ett torn över korsmitten. Det är möjligt att de fyra pelarna i korsmitten även var avsedda som bärande led i tornkonstruktionen i likhet med Roslagskullas mittorn. Den ovannämnda diskussionen om ett centraltorn och den slutliga lösningen kan måhända tolkas som de lokala myndighetspersonernas motstånd mot nya byggnadstyper i en landsända som så helt domineras av medeltida kyrkor med sin klara längdriktning. Även de två stora 1600-talskyrkorna i Göteborg, Domkyrkan och Tyska kyrkan, byggdes ju som traditionella långkyrkor. Byggmästaren för Kungälvs kyrka var Christopher Brack⁶⁹, en schwei-

Fig 19. Kungälv's gamla torg från söder med kyrkan och 1700-talsrådhuset t v. Foto T Frölén 1901. ATA.

Old market-place, Kungälv, from S, with church and (left) 18th century town hall.

Fig 20. Kyrkan från nordost med gamla sakristian. Foto B Berthelsson 1934. ATA.

The church from NE with the old vestry.

zare och således från ett reformert land. I vad mån byggmästarens härkomst och bakgrund varit av betydelse för den ovanliga planlösningen, är svårt att belägga.

Greppet med den oktagonala korsmitten medverkar till bättre belysning och bättre sikt mot altaret, men det inverkar dock inte på inredningen, som helt följer de traditionella linjerna (se nedan).

Senare ändringar och restaureringar

Efter byggnadstiden sker vid kyrkan endast de sedvanliga reparations- och underhållsarbetena såsom ommålningar, vissa omändringar i inredningen samt slutligen 1900-talets restaurerings- och konserveringsarbeten.

Ändringar och reparationer på 1700-talet kan ej dokumenteras, då räkenskaper mellan 1709 och 1796 saknas på grund av branden i prästgården sistnämnda år. Under den nuvarande takstolen finns en ca 1 m lägre och klenare takstol. Det kan tyda på en höjning av taket just under 1700-talet, men den dubbla takstolskonstruktionen kan likaväl stamma från själva byggnadstiden. Ett virrvarr av ilappningar i takkonstruktionen tyder för övrigt på otaliga reparationer.⁷⁰

Bland mindre omändringar under 1800-talet

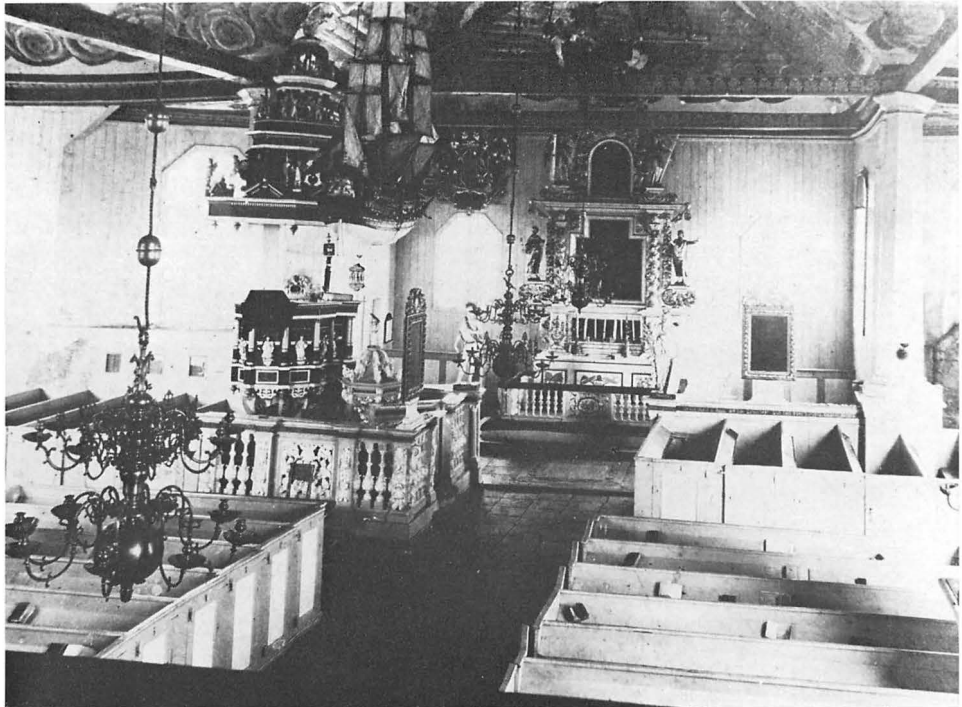
Fig 21. Interiör mot öster. Foto 1968.
Interior looking E.

Fig 22. Interiör mot väster. Foto 1968.
Interior looking W.

Fig 23. Interiör mot öster. Foto från början av 1900-talet i Kungälv's hembygdsmuseum.

Interior looking E. Photograph taken at beginning of the present century, in Kungälv Local History Museum.

kan nämnas en yttre ingång till sakristian, som upphöggs 1825 (vis prot). Vid samma tillfälle påtalas sakristians användning som skräphus. Den nämnda ingången till sakristian medförde tydligen ingen förbättring, ty vid visitationen 1842 anmärktes att sakristian blivit allmänt genomgångsrum. 1827 upphöggs ny fönsteröppning i snedväggen bakom predikstolen (räk) och kyrkans fönster fick nya fönsterbågar 1850 (räk). Större underhållsarbeten vid kyrkan skedde 1841 (vis prot 1842) och 1849 (räk) då bl a tornet (utom spiran) fick bräntak, samt allt trävirke oljades och rödmålades. Den nya brandskyddsordningen medförde att torntaket fick kopparbeklädning 1888 (räk). Större målningsarbeten skedde 1852 (räk), då kyrkan målades både ut- och invändigt. Kyrkan hade, troligen vid 1800-talets början, målats utvändigt med vit färg, men enbart mot söder och väster. Under visitationen 1825 framhålls att kyrkans bägge sidor borde målas med samma färg. Beslut om detta fattades 1833 (kr prot), men verkställdes ej. 1852 inköptes emellertid ett stort parti blyvitt och rödfärgen bortskrapades. Antagligen målades samtidigt även hela inredningen i vitt och guld, då även färgstoffer till guldfärg inköptes (se nedan: inventarier). Men ännu 1869 heter

Fig 24. Slutna bänkrum under läktaren. Byggda under 1870-talet. Foto 1968.

Closed pews under the gallery, made in the 1870s.

det »Att kyrka och tornbyggnad, denna senare likväl endast till den del, som redan förut finnes hvitmålad ... bestrykas med hvit oljefärg ...» (kr prot 1869).

1870 fick kyrkan nytt orgelverk och i samband därmed företogs även en ombyggnad av orgelläktaren (se nedan). 1878–80 skedde större reparations- och renoveringsarbeten, varvid tornet reparerades. För inredningens renovering och målning av bl a altare, predikstol och bänkar, svarade M B Wallström.⁷¹ — Den första värmeanordningen installerades 1884 (räk). En ny och större värmeinstallation skedde 1899, då en värmekammare byggdes intill sakristian, som samtidigt ändrades om för att inhysa en värmeapparat (vis prot 1913). Sakristians dekorerade träpanel förstördes genom denna anordning (Reseberättelse 1921). Varmluften blåstes in i kyrkan genom en stor öppning i väggen bakom predikstolen. Som sakristia inrättades utrymmet bakom predikstolen. Det avskärmades medelst en enkel brädvägg, försedd med små fönster (fig 23). Denna brädvägg ersattes 1925 av en äldre bänkskärm tills ny sakristia byggdes 1935. El-belysning installerades 1912.

Omfattande ändrings- och restaureringsarbeten utfördes 1935 efter ritningar av länsarkitekt

Allan Berglund i Skövde. Konservator var Sven Gustafsson från Göteborg och kontrollant fil dr Stig Roth vid Historiska museet i Göteborg. Den gamla sakristian (fig 20) med värmerummet revs och en ny sakristia med pannrum och bränslefförråd byggdes. Utanför norra och södra ingångarna uppfördes nya vindfång med yttertrappor, i stället för de gamla, som var något längre och hade inbyggda trappor. I kyrkans inre gjordes golvförstärkningar och takisolering. Långskeppets väggar riktades och förstärktes med hjälp av ett järnstag i stället för den sedan 1870 saknade kronbjälken. Nytt golv lades i kyrkans kor och mittgång, varvid en del av de gamla kalkstensplattorna kom till användning, antagligen de »godtlands golfstenar», som handelsmannen Anders J Palmgren⁷² omkr 1790 skänkte till kyrkan (vis prot 1795). Bänkarna ombyggdes och nytt brädgolv lades under bänkkvarteren. Väggar, dörrar och bänkkvarter nymålades. Takmålningarna rengjordes och konserverades och större delen av kyrkans träinventarier konserverades. Under den gamla golvbeläggningen påträffades en mängd likkistor och skelett samt bl a en gravkammare i södra tvärskeppet. I en furukista söder om korsmittens sydvästra pelare påträffades ett mansskelett med en välbevarad 1700-talsperuk, som efter undersökning återbördades.

Takmålningar

Kyrkans tunnvalvda tak är helt täckt med målningar, utförda i oljefärg. Målningarna består av figurscener inplacerade i en illusorisk framställning av himmel med molnformationer. Himmelen är målad i ljusblått, molnen är hållna i grå och brunaktiga toner. De figurala scenerna är målade i blå, bruna och röda toner. Mot väggarna begränsas takmålningarna av en taklist dekorerad med målade bladstavar och tandsnitt. Kronbjälkarna är dekorerade med stiliserade akantusblad och bandornament. Målningarna är utförda av Göteborgsmålaren Erik Grijs.⁷³ Åren 1697–98 betalades till Mäster Eric Grijs, som tillsammans med en gesäll och dennes son målade valvet, »effter accord» sammanlagt 300 daler silvermynt.

Figurscenerna illustrerar med anknytning till olika bibelställen döden, domen och himmelriket. — Över korsmitten framställes liknelsen om de fem fåvitska och de fem visa jungfrurna enligt Matt 25:1–13. De tio jungfrurna med sina lampor är fritt grupperade bland molntapparna (fig 30). I valvens skärningspunkt återges 14 små figurer omkring ett runt bord inom en i trä skuren och bemålad blomkrans (fig 29). Denna scen kan sannolikt tolkas som det stängda rummet, brölloppssalen enligt Matt 25:10. Motivet omgärdas av molnkrans och himmelska härskaror. — Över koret, i östra takfallet, illustreras Upp 4–5. Här framställes Gud Fader sittande på sin härlighets tron, omgiven av regnbågen, de sju eldblossen, Lammets och de fyra bevingade väsendena.

Fig 25. Takmålningar över korsmittens nordöstra del och över koret (jfr fig 21). Foto 1968. — De återger änglaskaror bland molnen och till höger syns en del av kortakets illustrationer till Upp 4–5 (se fig 26). Den knäböjande gestalten är troligen Johannes. Målningarna är utförda i olja av göteborgsmålaren Erik Grijs 1697–98. — Domsängeln över koret är en skulpterad och målad träfigur (jfr fig 26) från omkr 1684. Den är sannolikt utförd av Marcus Jäger den äldre, mästaren till altarpopsatsen och flera träskulpturer i kyrkan (jfr fig 35–37, 45, 46).

Ceiling paintings above the crossing and the chancel (cf fig 21). — The paintings depict angels among the clouds and to the right are some of the illustrations of Rev iv–v (see fig 26). The kneeling figure is probably John the Divine. The paintings are in oil, by a Gothenburg painter, Erik Grijs, in 1697–98.—The Angel of Judgment above the chancel is a carved and painted wooden sculpture (cf fig 26). It dates from about 1684 and is probably by Marcus Jäger the elder, the master of the altarpiece and several wooden sculptures in the church (see figs 35–37, 45, 46).

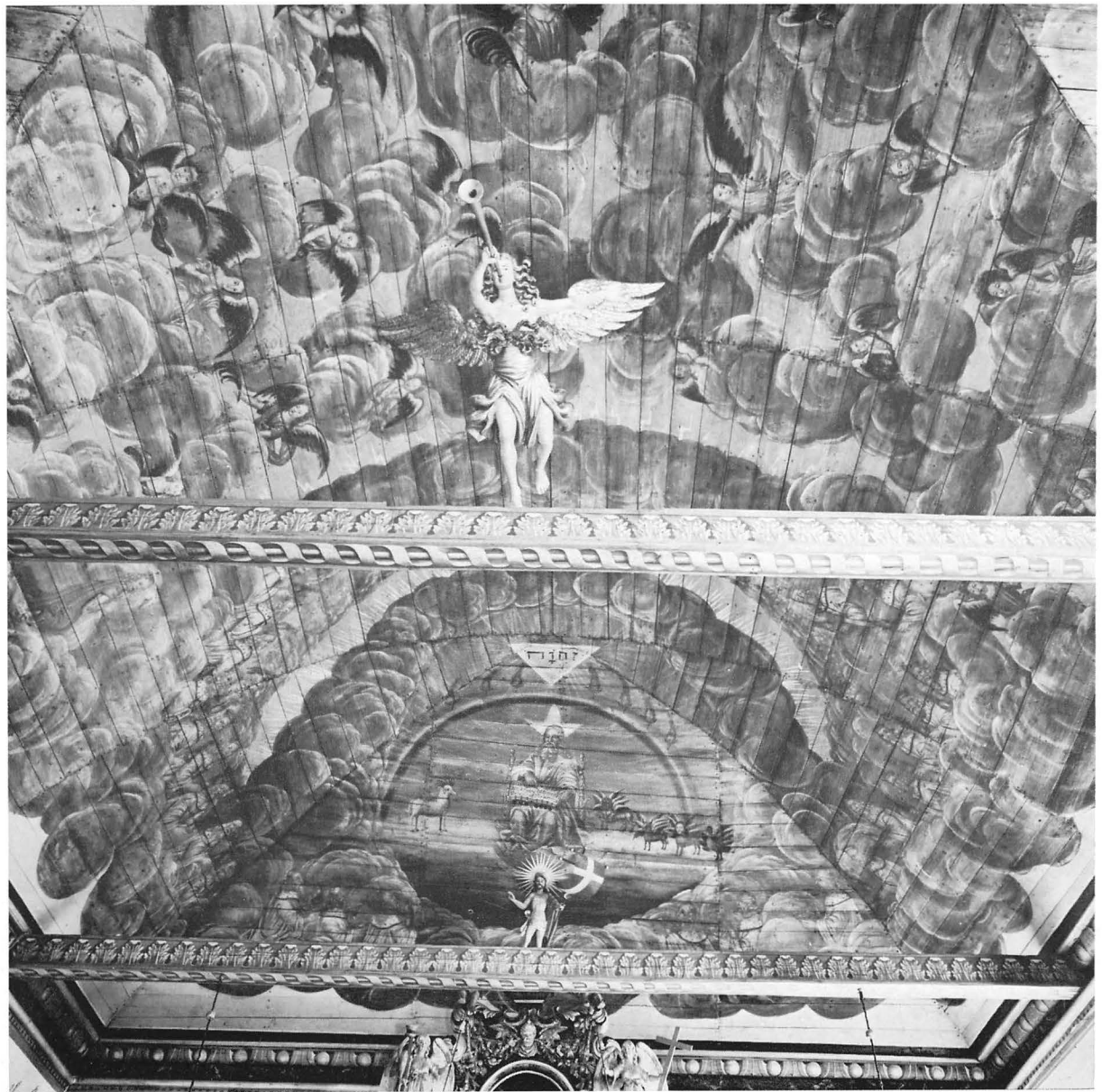

Fig 26. Östra delen av kyrkans trätunnvalv med målningar utförda 1697–98 av Erik Grijs. Framställning av Gud Fader omgiven av Lammet och de fyra bevingade väsendena enl Upp 4–5. Foto 1968.

E part of barrel vault of church, with paintings executed 1697–98 by Erik Grijs. Representation of God the Father surrounded by the lamb and the four winged beasts, Rev iv-v.

I knät håller han boken med de sju inseglen (fig 26). Över scenen är triangeln, symbol för treenigheten, med ordet Jahve i hebreiska bokstäver. Bland molnen på ömse sidor om Gudstronen är de tjugofyra äldste avbildade, i södra takfallet dessutom en knä-

böjande figur, som antagligen framställer Johannes själv. Det övriga utrymmet fram till korsmitten upptas av änglafigurer bland molnen. — I väster, över långhuset, utgöres det dominerande motivet av den till domen kommande Kristus inom en strål-

Fig 27. Kristus på Sions berg.
 Detalj av takmålningen i norra
 korsarmen, utförd av Erik
 Grijs 1697–98. Foto 1968.

*Christ on Mount Zion.
 Scene from ceiling
 paintings in N transept, by
 Erik Grijs, 1697–98.*

Fig 28. Örn med åskvigggar.
 Takmålning i sydöstra
 hörnsvickeln, utförd av Erik
 Grijs 1697–98. Foto 1968.

*Eagle with thunderbolts.
 Painting on SE pendentive,
 by Erik Grijs, 1697–98.*

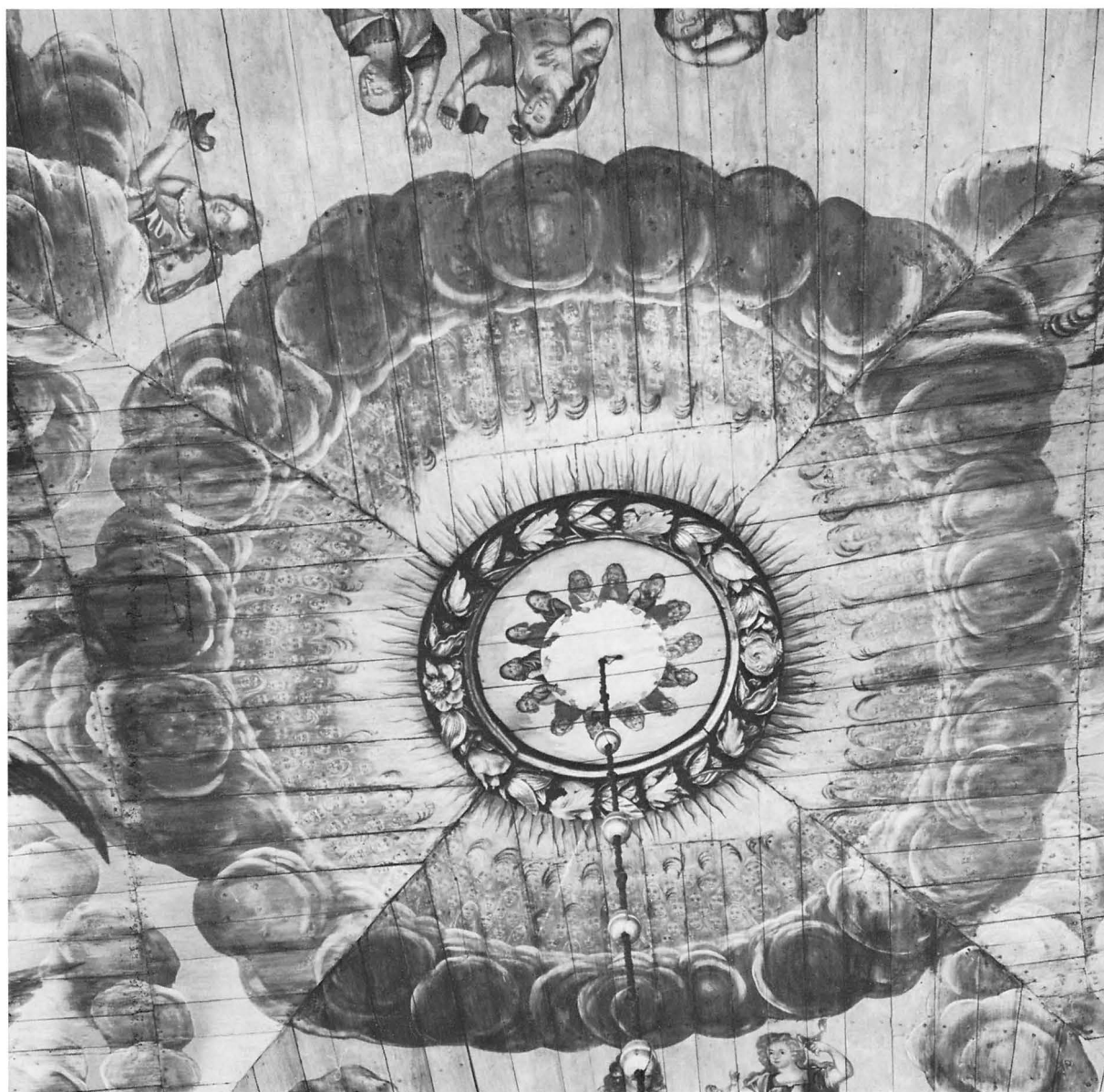

Fig 29. Kryssvalv av trä över korsmitten, målat av Erik Grijs 1697–98, med bl a framställning av liknelsen om de visa och de fåvitska jungfrurna. Foto 1968.

Wooden cross vault over crossing, painted by Erik Grijs, 1697–98, illustrating the parable of the Wise and Foolish Virgins.

krans, omgiven av domsänglar och nakna människoskaror (fig 33). Över Kristi huvud är målat ett språkband med texten: »Veniet. in. Maiestate. et. Gloria.» (Han skall komma i härlighet och ära). Två språkband på ömse sidor om Kristusfiguren är försedda med texter: »Abite» (gå bort) resp »Venite»

(kommen). Den centrala scenen beledsagas i södra takfallet av en framställning av de dödas uppståndelse med texten: »Reddent suos mortuos» (de skola återgiva sina döda) enligt Upp 20:13 (fig 31) samt en skildring av helvetets fasor med texten: »Fvmvs eorum in secvlla secvlorvm» (deras rök i evigheters

Fig 30. De visa jungfrurna. Detalj av takmålningarna fig 29. Foto 1968.
The Wise Virgins, detail from painting fig 29.

evighet) enligt Upp 14:11. I norra takfallet skildras den yttersta dagen eller Guds dags tillkommelse enligt 2 Petr 3:10 (fig 33). Texten över scenen lyder: »Soluentur igne» (de skola upplösas av eld). Längst i väster återges den tronande Abraham med de saligas skaror med palmblad och texten: »Sinvs

Abraham» (Abrahams sköte) enligt Luk 16:12. — I norra tvärskeppets gavelfält framställs Kristus som världshärskare stående på Sions berg. Scenen syftar på Upp 14:1 (även Ps 48:2–3). På språkbandet över scenen är skrivet: »Foundationem suam inter montes sanctitatis. Jerusalem montes. Jehova popu-

Fig 31. De dödas uppståndelse. Detalj av västra delens takmålningar, utförda av Erik Grijs 1697–98. Foto 1968.

The Resurrection of the Dead. Scene from the W part of the ceiling paintings, by Erik Grijs, 1697–98.

lum suum.» Texten har hämtats ur Ps 87:1 och torde betyda Jehova (älskar) det han grundat bland helighetens berg, Jerusalems berg, och sitt folk (fig 27). — I södra tvärskeppets gavelfält avbildas paradiset lustgård som en geometriskt anlagd trädgård vid

något 1600-talsherresäte. På ömse sidor om trädgården sticker ur molnen fram huvuden — en allegorisk framställning av vindar. Språkbandet över scenen har texten: »Evigila aqvilō veni auster perfla hortum. meum perfluant aqvae. aromata ejus.»

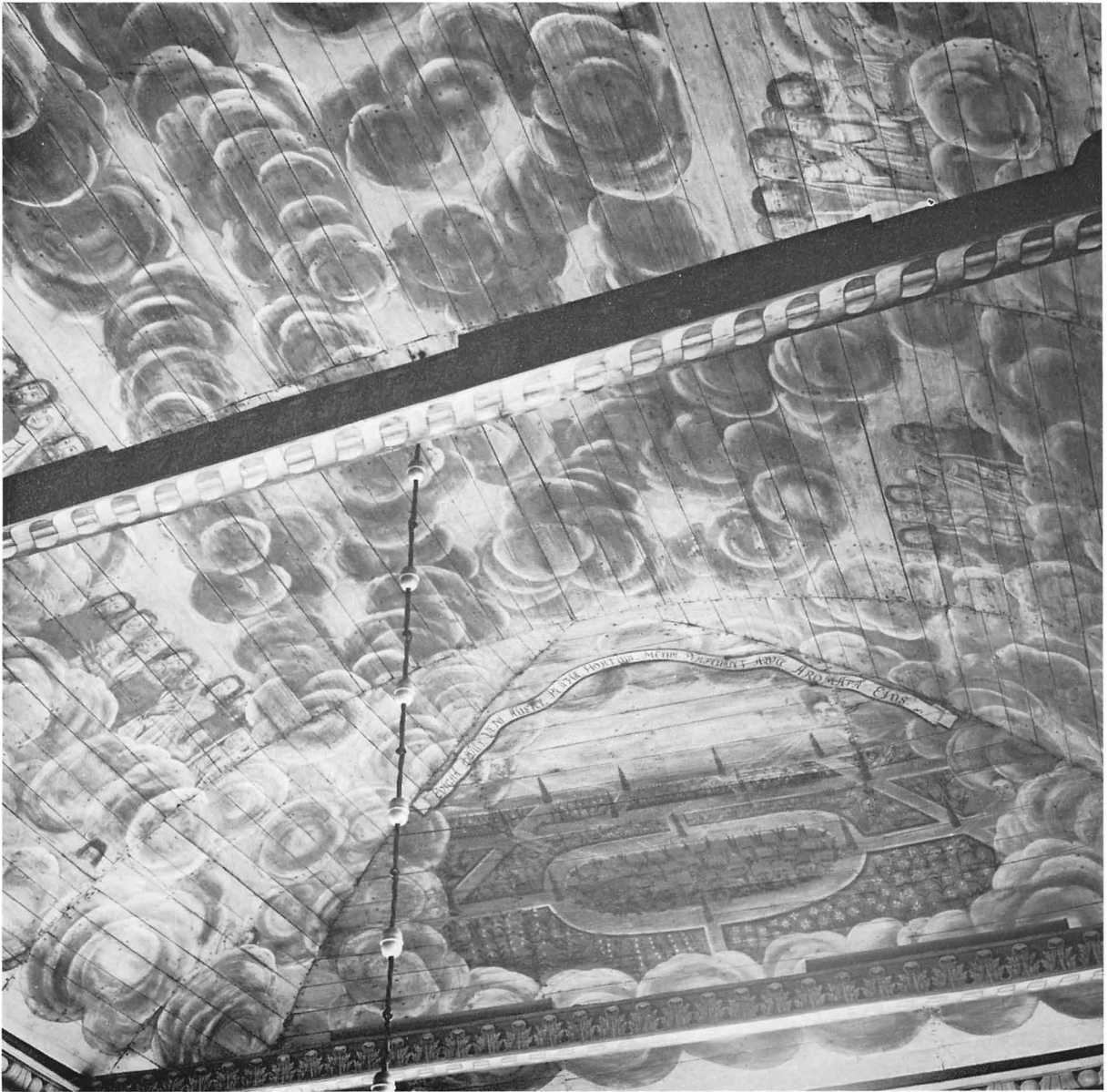

Fig 32. Paradisets lustgård och de saliga. Takmålning i södra korsarmen, utförd av Erik Grijs 1697–98. Foto 1968.

The Garden of Eden and the Blessed. Ceiling paintings in the S transept, by Erik Grijs, 1697–98.

(vak upp nordanvind, kom sunnanvind, blås genom min örtagård, låt dess vattens vällukt strömma), enligt Höga visan 4:16 (fig 32). — Övrigt utrymme i tvärskeppets tak fylls av bland molnen vandrande grupper av saliga. — De fyra hörnsvecklarna över

korsmitten har framställningar av emblematisk karaktär. I hörnet bakom predikstolen har sålunda målats ett landskap med några träd och regnbåge. På textbandet står: »Terras deevinxit olimpo» (den har förenat jorden med himmelen). I sydöstra hör-

Fig 33. Västra delen av kyrkans trätunnvalv med målningar av Erik Grijs från 1697–98. Framställning av Kristus som världsdomare samt de uppståndna. Längst ner i högra delen av Den Yttersta dagen. Foto 1968.

W part of barrel vault with paintings by Erik Grijs, 1697–98. Representation of Christ as Judge of the World and the risen dead. Bottom right, part of the Last Day.

Fig. 34. Basunbläsande ängel. Detalj av västra delen av kyrkans takmålningar, utförda av Erik Grijs 1697–98. Foto 1968.

Angel playing the bassoon. Detail of W part of ceiling paintings, by Erik Grijs, 1697–98.

net avbildas en svart örn med åskviggas samt texten: »Mervit ove timeri» (han har förtjänat att fruktas av fåret; fig 28). I sydvästra hörnet syns tre segelfartyg på öppet hav med texten: »Nvsqvam data littora transit» (det går ingenstans över bestämda stränder) samt i nordväst en fågel i flykt och

texten: »Semper svblimis» (alltid höjd över jorden). Bildernas symboliska innehåll framgår inte klart. Bilden med regnbågen hänsyftar tydligen på Guds förbund med jorden enligt 1 Mos 9:12–17. Örnen med åskviggarna kan syfta på Guds vrede och skeppen på det begränsade människolivet. Den flygande

fågeln liknar paradisfågeln i emblemböcker, fågeln som höjer sig över det jordiska, och syftar därmed på andens flykt.⁷⁴

Erik Grijs takmålningar hör till de äldsta bevarade takmålningarna i Västsverige. Målaren hade här den ovanliga uppgiften att fylla två kryssande tunnvalv med målningar. Han löste uppgiften på ett enkelt men effektivt sätt genom att måla taket som en sammanhängande »himling» utan fältindelningar, vilket eljest var det vanliga kompositionssättet vid denna tid. Även med sin rika ikonografi skiljer sig mål-

ningarna från de yttersta-domsskildringar, som efter förebild från målningarna i Christine kyrka i Göteborg ofta förekommer i bohuslänska kyrkor.⁷⁵ Den som troligen utformade det ikonografiska programmet var den dåvarande kyrkoherden Jacob Rattrey.⁷⁶

Takmålningarna renoverades 1880 av M B Wallström. I samband med restaureringen 1935 rengjordes målningarna från äldre fernissa och påmålningar samt konserverades av konservator Sven Gustafsson.

Inredning och inventarier

Altaranordning

Altaret är murat av sten. På baksidan finns en nisch med måtten: höjd 30 cm, bredd 26 cm, djup 33 cm. Har möjligen använts till förvaring av nattvardsvin. Altaret är på tre sidor klätt med vitmålad träpanel. På framsidan är tre spegelfält med snidad och förgylld dekor. På mittfältet kors, ankare och hjärta, symboler för tron, hoppet och kärleken. Till vänster en sädeskärve, till höger en vindruvsklase, symboler för nattvardsgåvor. Dekoren är utförd av M B Wallström 1878 (räk). Altarets nuvarande träpanel ersätter en äldre utförd 1682 (räk).

Altaruppsatsen av trä består av en vertikalt tredelad rikt snidad och målad arkitektonisk uppbyggnad (fig 35). Mittpartiet omges av två spiralvridna kolonner med korintiska kapitäl och omvirdade av blomrankor. De uppbär ett kraftigt profilerat och förkroppat entablement samt överstycke omgivet av akantusornament. På ömse sidor om mittpartiet står på akantusprydda plintar skulpturer av Petrus och Paulus. På entablementet är uppställda två änglafigurer med Kristi pinoredskap. Uppsatsen krönes av Kristus med segerfana, trampande på draken. Carl XI:s och Ulrika Eleonoras namnchiffer, skurna i relief, pryder kolonnernas postament. Altaruppsatsens tre spegelfält är försedda med målningar. Predellans målning återger Nattvardens instiftelse. I mittfältet framställs Jesus på korset omgiven av Maria och Johannes samt på överstycket Kristi gravläggning. Altaruppsatsens stomme är målad i mörkbrunt, listverket rött med svarta och

mörkröda idragningar. De snidade delarna har grönt, silver och guld som dominerande färger.

Altaruppsatsen tillverkades av bildhuggaren Marcus Jäger d ä och målades av Johan Hammer, båda mästare i Göteborg samt välkända och ofta anlitate för de västsvenska kyrkorna.⁷⁷ Altaruppsatsen levererades från Göteborg och uppsattes i kyrkan 1683 (räk).

En målad text på altaruppsatsens baksida upplyser: »År 1789, Är denna Alta- / re, Tafla renoverad på / Handelsmannen Herr = / Anders Joh: Palmgrens = be = / kostnad, af Johan M. Trapp.»⁷⁸

Altaruppsatsen försågs 1878 av Wallström med ny förgyllning. Den var då, liksom de flesta av kyrkans fasta inventarier, målad i vitt och guld. Denna om-målning skedde antagligen vid mitten av 1800-talet (jfr s 31).

1935 renoverades altaruppsatsen av konservator Sven Gustafsson, varvid de ursprungliga färgerna framtofs. Under den senaste vita påmålningen fanns ytterligare två målningsskikt, det ena i gråblått, det andra i blått. Segerfanen, som nu har de ursprungliga färgerna rött och vitt, hade under det vita skiktet en målning i blått och gult. 1952 utfördes en ny konservering av konservator David Sundbaum, då bl a de trämaskangripna delarna impregnerades samt skadade guld- och silverytor kompletterades.

Altarringen har fyrsidig form. Den består av balusterformade dockor och hörnen markeras av breda akantusvoluter. De två grindarna har snidad

Fig 35. Altaruppsats från 1683.
Skulpterad av Marcus Jäger d ä,
målad av Johan Hammer. Foto
1968.

*Reredos, 1683, carved by Marcus
Jäger the elder, painted by
Johan Hammer.*

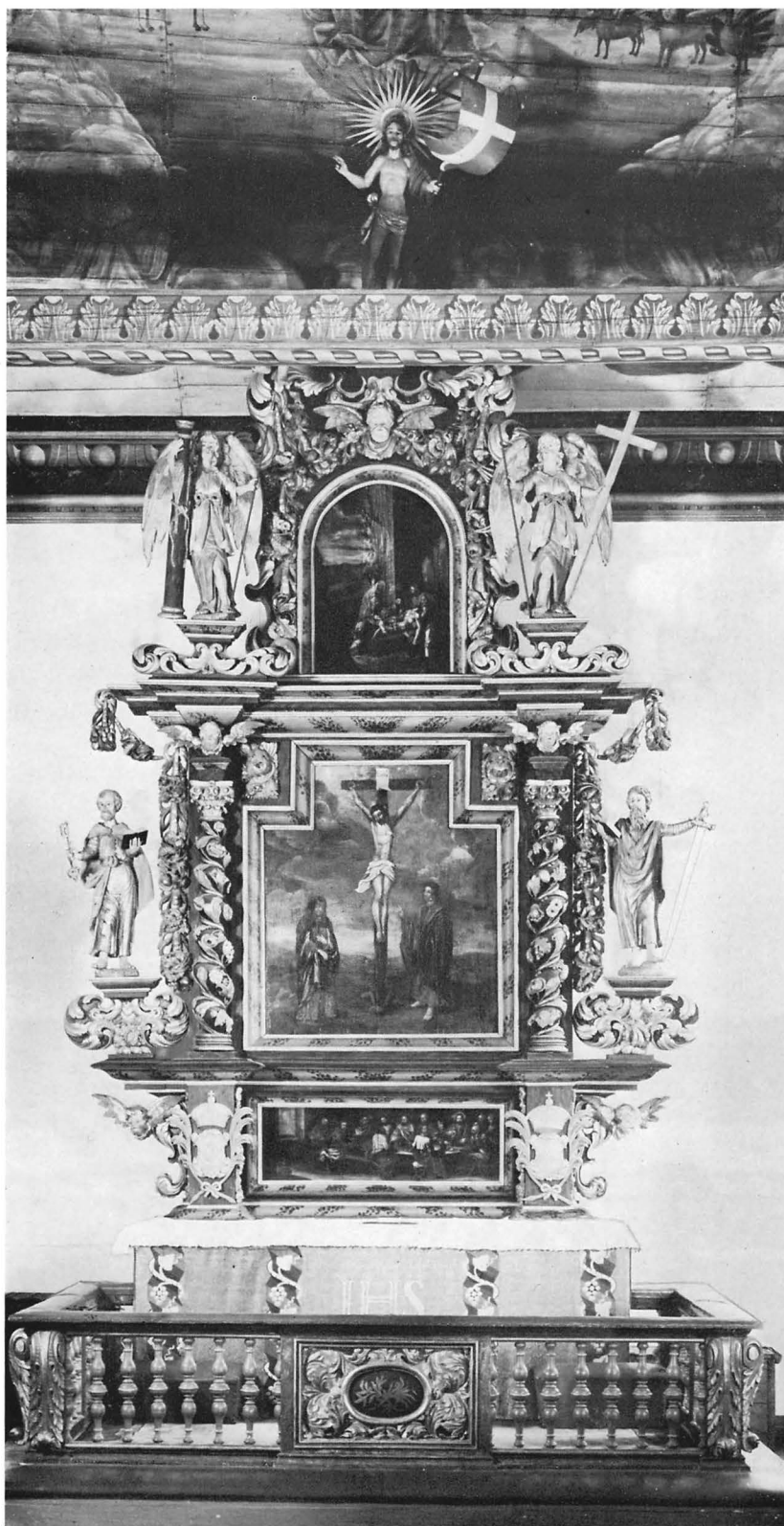

Fig 36. Moses, träskulptur på korskranket. Utförd på 1680-talet, sannolikt av Marcus Jäger d ä. Foto 1968.

Moses. Wooden figure on chancel screen. Executed during the 1680's, probably by Marcus Jäger the elder.

dekor med rosetter och blomfestoner. Framsidan livas av ett rektangulärt fält med snidade akantusornament, som omger en oval spegel med målade bladornament i guld mot svart. På ovalens baksida är målat årtalet 1789. Altarringens ramverk är brunmarmorat, dockorna är målade i blått och ornamenten i guld. Ringen och knäfallet är klädda med brunt skinn.

Altarringen gjordes 1699 av »Bildthuggaren Mäster Nils Persson» från Göteborg och stofferades av Christian von Schönfeldt samma år (räk).⁷⁹ 1789 ommålades altarringen samtidigt med altarpuppatsen. 1866 skedde altarringens »omläggande» utan närmare förklaringar (räk), men syftar antagligen på omklädsel av ringen. Altarringen var tidigare klädd med rött kläde med silkefrans (inv 1814). 1935 framtoogs de ursprungliga färgerna under ett vitt och ett gråblått skikt.

Träskulpturer

Ingången till koret flankeras av två figurer, skulpterade i trä och målade i vitt och guld. Norr om mittgången står Johannes Döparen med korsstav (fig 37). På plinten är målat: »S. Iohannes Bapt.» Höjd med plinten 125 cm. Söder om mittgången står Moses i rikt draperad klädnad, hållande lagens tavlor (fig 36). Höjd med plinten 122 cm.⁸⁰

Under kortaket, vänd mot korsmitten, svävar en stor basunbläsande ängel (fig 26). Ländklädet och vingarna är målade i guld, bandrosetten i silver och ländklädets flikar i rött. I ängelns vänstra hand var tidigare fäst en inskriftstavla med texten: »Står upp I döde, och kommer för domen» (Bexell, 1835, s 184). 1878 förgylldes »Engelbilden» av Wallström (räk). 1935 framtoogs de äldre färgerna under ett skikt av vitt och guld.

Ingen av de tre skulpturerna är omnämnd i räkenskaperna. Troligen skänktes de till kyrkan i likhet med en stor del av kyrkans övriga inventarier. Moses och Johannes uppsattes antagligen 1684 tillsammans med »Afdelningen thill Corret» (se nedan) och kan, av stilen att döma, hänföras till Marcus Jägers skola (jfr altarpuppatsen).

Predikstol

Predikstolen är placerad intill nordöstra pelaren i korsmitten (fig 37, 38). Den består av portal, trappräcke, korg och ljudtak (fig 61) samt är tillverkad av ek. Spegel, bågställningar m fl ytor är täckta med moreskornament i intarsia och plattskärning. Listverket är målat i gråvitt och guld. — Ingången till predikstolen utgöres av en portalskärm med gavelstycke. Dörren är försedd med två speglar, varav den övre har en bågställning med trekantsgavel, inom vilken står årtalet 1790 i guld un-

Fig 37. Predikstol från omkr 1630 överförd 1682 från Göteborgs domkyrka. Korgens skulpterade figurer utförda på 1680-talet. Ängeln över predikstolen utförd av Nils Persson 1698. T h, på korskranket, Johannes, pendang till Moses fig 36. Foto 1968.

Pulpit, ca 1630, transferred from Gothenburg Cathedral in 1682. The carved figures executed in the 1680's. The angel over the pulpit was made by Nils Persson in 1698. Right, on chancel screen, John the Baptist, a pendant to Moses fig 36.

Fig 38. Gångjärn i smidesarbete på dörren till predikstolen. Foto 1968.

Forged iron hinge on pulpit door.

der en kunglig krona. Gångjärnen är utförda i praktfullt smidesarbete med stiliserade, mot varandra vända ansikten (fig 38). Dörren flankeras av räfflade, joniska pilastrar på postament, prydda med beslagsornament i plattskärning. På entablementets fris står, utfört i intarsia, bomärken och bokstäverna P B och A A inom två sköldar, upprepat även på baksidan av portalen. Gavelstycket upprepar portalens tema med bågställning, pilastrar och trekantsgavel, samt flankeras av vingar i form av fläktä örnar i plattskärning. Portalen krönes av urnor. — Trappbarriären har svartmålade speglar med moreskornament. — Korgen är åttssidigt brutet. Hörnen markeras av räfflade kolonnetter med joniska kapitäl och plattskurna tvärband nertill. De vilar på firsidiga postament samt bär upp ett framspringande överparti. Nertill är kor-

gen kantad med lövsågade ornament och svarvade ändkolor. Korgen vilar på en pelare försedd med kraftiga voluter. Inom bågställningarna på bröstningens mittfält står skulpterade figurer, målade i benvitt och guld. De framställer, från norr till söder: Matteus, Markus, Lukas, Salvator Mundi, Johannes, samt Rättvisan, Hoppet, Tron. — Ljudtaket är åttssidigt brutet och uppbyggt i tre avsatser. Den nedersta har öppna trekantsgavlar med svarvade urnor, den mellersta är försedd med drakformade voluter och en liten balustrad med svarvade kulor, den översta avslutas med voluter. Varje avsats prydes av stående, basunblåsande putti, målade i karnationsfärg. Under ljudtaket hänger en snidad duva. I taket över predikstolen hänger en snidad och målad änglafigur. I ena handen håller den en palmkvist, i den andra ett språkband med texten: »Pauperes evangelisantur» (för de fattiga förkunnas glädjebudskapet, enligt Matt 11:5).

Predikstolen har ursprungligen tillhört domkyrkan i Göteborg. Den överläts till Kungälvns kyrka efter skriftlig framställning därom av kyrkans föreståndare till konungen (Kungelf Skrifvelser och besvär. U. å. RA): »... man är kommen i Erfarenheet, att Giötheborgs Swenska Kyrckas gamla Predikestohl är nedhtagen, och i stället een annan ny Opsatt hwillken nu således ledigh och obruukat står ... att vår fattige Stadh som ... ganska swagh sigh befinner kunde ... till bem:te Predikestohl blifwa promovemat.» ... Predikstolen uppsattes i kyrkan 1682 av en mästare Nils Pederson från Göteborg (räk). Samme mästare klädde även pelaren bakom predikstolen. En snidad och målad träplanka, som sedan 1935 står på tornvinden, har prytt pelaren (fig 23). Plankan är dekorerad med änglahuvud, fruktknippe och kartusch, samt är målad i vitt och guld. Längd 136 cm, bredd 26 cm.

Predikstolen tillverkades troligen till Göteborgs domkyrkas invigning 1633. Den ansluter sig till den tysk-nederländska typ som utbildades mot 1500-talets slut. Bl a Lübeck var känt för snickararbeten med intarsia och plattskärningar.⁸¹ Mästaren till predikstolen kan troligen sökas bland de inflyttade nordtyska hantverkarna i Göteborg. — Överflyttningen från den större kyrkan till Kungälv har synbarligen medfört vissa förändringar av predikstolen. Korgens bröstning är något ihoptryckt och trappan

med barriären verkar vara förkortad. Den åttsidiga platta som kröner ljudtaket har säkerligen uppburit en figur. De skulpterade figurerna inom bågställningarna är senare tillsatser. Bågfälten har ursprungligen haft målningar (konserveringsrapport 1935). När dessa figurtillsatser tillkom är ovisst. 1698 gjorde bildhuggaren Nils Persson »ett dufwe bildt» och »3 Englebilder» till predikstolen, jämte änglafiguren över predikstolen (räk). De 3 änglabilderna är tydligen kompletteringar på ljudtaket. Inget motsäger att Nils Persson även tillverkade figurerna på korgen. Dopfontens Kristusfigur, gjord av denne mästare (se nedan), visar samma, något klumpiga figurstil.

Predikstolen renoverades 1790 antagligen av samme Johan Trapp som renoverade altarpopsatsen. 1878 omförgylldes predikstolen av Wallström (räk). Vid restaureringen 1935 framtogs den äldre målningen på figurer och listverk, saknade delar av intarsian ersattes och figurerna på ljudtaket återfick sin ursprungliga karnation.

Ett timglas (fig 39) för fyra glas är med en järnståndare fastsatt på predikstolen. Behållaren av trä är försedd med skurna ornament och förgylld, ståndaren är spiralvriden och vitmålad samt avslutas upptill med förgyllda voluter. Höjd 40 cm, bredd 23,5 cm. 1600-talet. Timglasets omnämnes i inv 1736 som »fehlachtigt».

Korskrank

Koret avskiljes från församlingsdelen medelst ett lågt korskrank med dörrar. Själva korskranket utgöres av två längs bänkraderna gående och något över bänkarna höjda skärmar med enkla, rektangulära speglar, målade i brunt. 1682 betalades för »tuende Snedkare för körret at affskiffa ...» (räk). Kordörrarnas speglar är dekorerade med skulpterade akantusblad och lekande putti, målade i benvitt (fig 46) mot ett mörkbrunt ramverk. »Afdelningen thill Corret som blef förarratt I från Giötteborgh» fraktades till kyrkan 1684 (räk). Kordörrarna är sammanbyggda med dopskranket och behandlas närmare nedan.

Bänkinredning

Bänkarna är indelade i sex kvarter, två i vardera korsarmen, samt vända mot korsmitten. Bänkkvar-

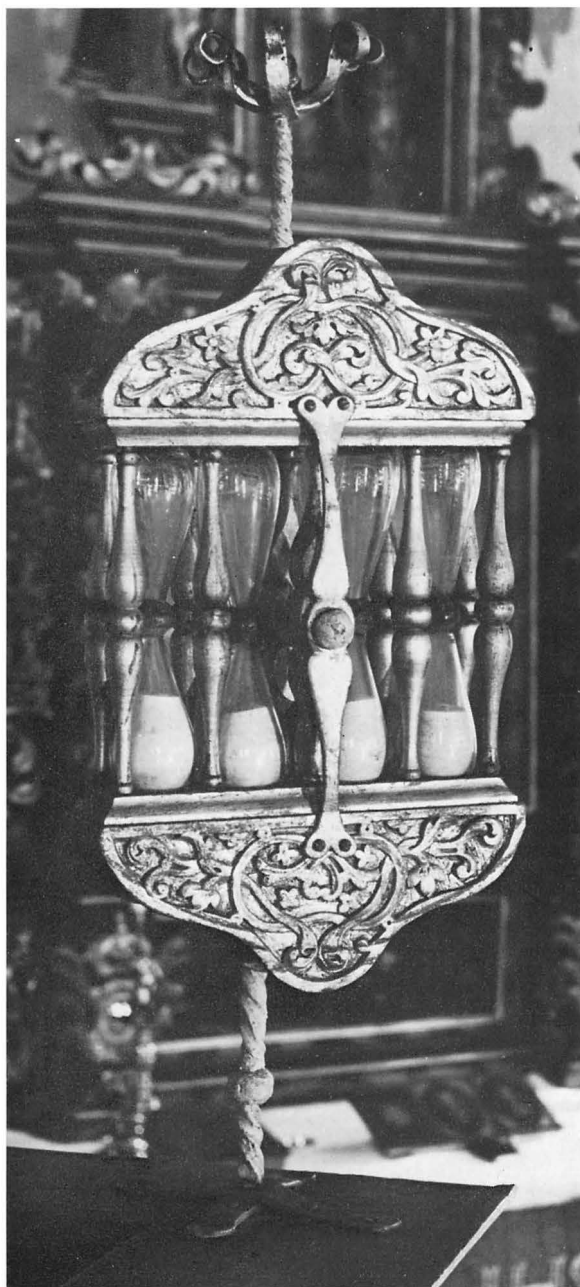

Fig 39. Timglas från slutet av 1600-talet. Foto 1968.
Hourglass, end of 17th century.

teren är slutna, dörrarna har enkla, gråmarmorade speglar, sitsar och ryggstöd är mörkröda. Den sydöstra bänkradens fasad mot predikstolen är dekorerad med bågställningar och skurna mussel- och kandelaberornament i samma färgsättning som bänkdörrarna (fig 40). — Bänkinredningen byggdes

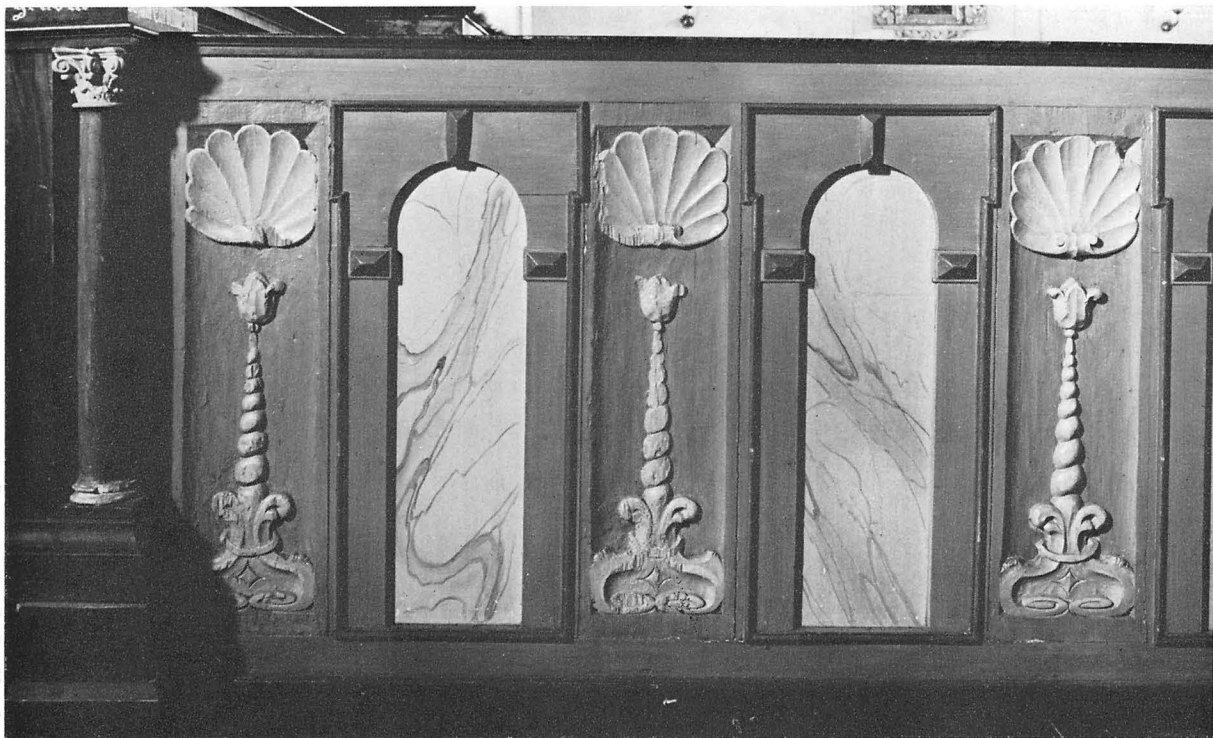

Fig 40. Skärm till sydöstra bänkraden. 1600-talet. Foto 1968.
Front of SE row of pews, 17th century.

1681–82 (räk). Bänkarna var före 1935 försedda med numrering och lås. En plan över kyrkans bänkindelning från 1825 (vis prot) visar att bänkarna nr 13 till 20 i långhuset var avsedda för Rödbo församling. Den första bänken på var sida om mittgången var sedan 1786 avsedd för herrskap (bänkrumslängder 1827 och 1850). — 1880 ommålades bänkarna av Wallström. 1935 ombyggdes de och fick bekvämare sitsar och ryggstöd, dörrarna och skärmarna rengjordes från äldre färg och ommålades.

I koret, på var sin sida om altaret, står två slutna bänkar, enligt uppgift använda av kyrkvärddar. På var sida om södra och norra ingångarna står två inbyggda bänkar, försedda med trågaller. Spegelarna är marmorade i gröngrått, ramverket målat i blågrönt. Enligt bänkrumsplan 1825 var de numrerade, dvs avsedda för uthyrning såsom bättre bänkar, utom den onummerade nordöstra bänken, som troligen var reserverad åt någon kyrklig myndighetsperson.

Under läktaren i väster är två slutna bänkrum, försedda med nerfällbara fönster och ingångar med dubbeldörrar (fig 24 och 22). Dörrspeglarna är mar-

moret i gröngrått, pilastrar och ramverk är blågröna. Pilastrarna är dekorerade med målade ornament i guld. Dessa bänkrum byggdes på 1870-talet i samband med läktarens ombyggnad (se nedan), men ersatte då äldre, slutna bänkrum, 1825 försedda med nummer 21 och 22.⁸²

En präststol omnämnes i vis prot 1842. Den skulle då förses med dubbelfönster för undvikande av drag och andra olägenheter. Präststolen fanns då troligen i hörnet bakom predikstolen (vis prot 1825), och blev mot 1800-talets slut omvandlad till sakristia (jfr ovan).

Vid korets sydsida, mellan sydöstra pelaren och väggen, är sedan 1935 en bänkskärm uppställd. Den är till utförandet lik den ovannämnda bänkskärmen mitt emot predikstolen. 1921 var den placerad i gamla sakristian (snabbinv 1921), men blev 1925 uppställd som avskärmning för sakristian bakom predikstolen (jfr ovan). Vid uppställningen i koret blev skärmen något avkortad, den nuvarandelängden är 230 cm. På 1890-talet bortauktionerades en del av kyrkans äldre inventarier, bl a delar av bänkskär-

Fig 41. Del av läktarbarriären med målning framställande Abrahams offer, utförd av Erik Grijs 1704. Foto 1968.

Part of gallery front, with painting representing Abraham's Sacrifice, by Erik Grijs, 1704.

Fig 42. David spelande på harpa. Målning inom skulpterat ramverk från omkr 1700. Har troligen varit uppsatt på kyrkans äldre orgelverk från 1600-talet. Foto 1968.

David playing the harp. Painting in carved framework, ca 1700. Was probably on the old organ of the church, dating from the 17th century.

Fig 43. Nummertavla från början av 1700-talet. Foto 1968.
Early 18th century hymnboard.

mar. Några fragment har återbördats till kyrkan, och utgör nu dörrarna till ett litet skåp, uppställt i koret.⁸³ Bänkskärmarnas ursprungliga antal, mått och placering är oviss.

Orgelläktare

Orgelläktaren i väster vilar på tio firsidiga träpelare med gråmarmorerad målning. Uppgången till läktaren är sedan 1871 anordnad inne i kyrkan i form av två trappor på var sida om västingången. Den äldre trappuppgången från vapenhuset med en trätrappa har nu förvandlats till en skrub. — Läktarbarriären är indelad i tre rektangulära fält, försedda med målningar och omgivna av skurna och förgyllda ramlistor. Målningarna framställer från vänster: Abraham offerar Isak (fig 41), Moses och den brinnande busken samt Jacobs dröm, alla mot landskapsbakgrunder

och målade i grått brutna toner. Mellan målningarna är skurna och målade blomfestoner. Barriären kantas nertill av snidade och målade akantusvoluter. På bröstvärdet är efter 1925 fastsatta tre likaledes snidade och målade akantusornament. Läktarbarriären är målade i ljusgrå färgtoner, ornamenten sparsamt förgyllda. — Läktaren är från kyrkans byggnadstid. 1698 utförde bildhuggaren Nils Persson en del arbeten på »orgelwärczk Rummet» och på läktaren. Målningarna utfördes av Erik Grijs 1704 (räk; jfr takmålningarna). — Läktaren ombyggdes 1871 i samband med installationen av en ny orgel (se nedan), då bl a hela läktaren fick sänkas på grund av orgelfasadens storlek (brev 18/6 1870 från orgelmästaren till borgmästaren, PÄ). Enligt en uppgift hade det före ombyggnaden funnits två läktare, varav den ena var avsedd för det gamla orgelverket.⁸⁴ Det enda som tyder härpå är det 1698 omnämnda »orgelverksrummet» (se ovan) samt spår i norra och södra väggarna strax nedanför taklisten för förankring av något tyngre föremål, vilket skulle betyda att orgelläktaren varit nästan utan belysning. — De tre skulpterade ornamenten på läktarbröstningen härrör, jämte ytterligare fem ornamentstycken, från den ursprungliga läktaranordningen och orgeln. De deponerades i kyrkan 1925.⁸⁵ Ett av dem är anbragt över västingången medan fyra mindre är fastsatta under fönstren i koret. De har tydligt tillverkats av två olika bildhuggare.

1935 rengjordes och konserverades målningarna på läktarbarriären och ramverket och ornamenten ommålades i nuvarande färgställning i stället för den äldre vita färgen. 1959 utfördes mindre konserveringsarbeten på målningarna av konservator Thorbjörn Engblad från Alingsås.

Orgel

Orgelfasaden (fig 22) är utförd i nygotisk stil och målade i grått med förgyllda ornament. Såväl fasaden som orgelverket tillverkades 1870 av Marcussen & Søn i Aabenraa, Danmark⁸⁶ (st prot). Orgelverket har 22 stämmor, 2 manualer och pedal. Då orgeln är betydligt större än den äldre, ombyggdes samtidigt läktaren och en kronbjälke, som skymde fasaden, borttogs (st prot 1869). — Orgelverket reparerades 1900 av orgelbyggare S Molander, Göteborg (st prot). 1922 skedde en ombyggnad med bl a

elektrifiering av bälgrampningen av J Magnussons orgelfabrik i Göteborg.⁸⁷ Fristående spelbord byggdes året därpå.

Det äldre orgelverket nedtogs och försålades 1870 (st prot). Enligt uppgift anskaffades detta 1687 från Göteborg (räk). Delar av en äldre orgel hade dock räddats undan kyrkbranden 1676 (jfr ovan) och förmodligen härstammade en del av orgelpiporna från 1640-talets orgelverk i kyrkan på Fästningsholmen (jfr ovan). 1698–1700 betalas orgelbyggare Johan Georg Amthor⁸⁸ i Göteborg för en ombyggnad av orgelverket, som då troligen fick en ny fasad (räk). För orgelfasadens utsmyckning utförde bildhuggaren Nils Persson 1699 »10 genomskårne stycken» och bildhuggaren Nils Läse⁸⁹ år 1700 »3 zerater» (räk). Orgeln målades 1704 av Erik Grijs (räk). 1835 fanns överst på orgelverket »David med sin harpa och en man i fotsid mantel, hållande i handen en wigtskål, hvarpå ligger en lyra» (Bexell, s 184). Beskrivningen stämmer väl överens med de två oljemålningar på duk, som nu är uppsatta över södra resp norra ingången och som framställer Salomo resp David (fig 42). Tavlornas skulpterade och målade ramverk är nästan identiskt med ornamenten på läktarbarriären, vilka är utförda av Nils Persson. Tavlornas höjd är ca 130 cm, bredd 162 cm. Sniderierna är således troligen utförda av Nils Persson, medan själva målningarna bör ha utförts av Erik Grijs, mästare även till läktarens och takets dekorationer (jfr ovan). Ca 21 mindre bladornament, skulpterade i trä och förgyllda, förvaras i tornet. De är av 1600-talstyp och stammar sannolikt även från denna orgelfasad. Reparationer av orgeln utfördes 1820 av orgelbyggaren Eberhard (Everhardt) (räk) och 1847 av J N Söderling⁹⁰ (räk). Orgelverket hade 9 stämmor, varav endast 6 var brukbara vid visitationen 1842. I äldre inv betecknas orgelverket som »litet». På tornvinden förvaras en äldre orgelklaviatur. Det är dock ovisst, från vilken av ombyggnaderna den härstammar. Alltsedan restaureringen 1935 har man önskat ersätta den nuvarande orgeln från 1870 med ett nytt orgelverk eller ombygga fasaden. För närvarande är ett nytt orgelverk under arbete hos Olof Hammarbergs orgelbyggeri i Göteborg. Den föreslagna fasaden, som bygger på ritningar av arkitekt H Norgren och orgelbyggare N Hammarberg, är mindre än den nuvarande.

Fig 44. Dopfont av trä, utförd 1697 av Nils Persson. Foto 1968.

Wooden font, made in 1697 by Nils Persson.

Nummertavlor

— 1. Nummertavla av trä med tillhörande nummerskåp (fig 43). Den snidade ramen är målad i vitt och guld. Överstycket utgörs av akantusornament, som omger en svartmålad medaljong med delvis överstruket N. O. och därpå målat N°. Två ljushållare av järnplåt är fästade vid ramen. Höjd 98 cm, bredd

Fig 45. Dörrspegel på dopskranket, sannolikt utförd av Marcus Jäger d ä på 1680-talet. Foto 1968.

Panel in door of baptism screen, probably by Marcus Jäger the elder during the 1680's.

Fig 46. Dörrspegel till korskranket, sannolikt utförd av Marcus Jäger d ä 1684. Foto 1968.

Panel in door of chancel screen, probably by Marcus Jäger the elder 1684.

57 cm, skåpets djup 7 cm. Vitmålade siffror på svarta träskivor. Uppsett på korets södra vägg. Omkring 1700. Sannolikt identisk med den nummertavla som omnämns i inv 1736 av »Sal: Hans Hansson förährat» (rådman i Kungälv). — 2. Av gråmålat trä med enkel, profilerad ram. Överstykke med bladornament i grisaillemålning och en svart medaljong med N°. Vita plåtsiffror. Höjd 95 cm, bredd 55 cm. Hänger på norra väggen i koret. Omnämns i inv 1795 som en ny nummertavla, »af Palmgren anskaffad wid Fonten». — 3. Ett par, med snidade och förgyllda ramar av trä. Överstycken med akantusornament och musslor, skurna i genombrutet arbete och förgyllda. Vitmålade plåtsiffror. Höjd 129 cm, bredd 74 cm. Den ena av nummertavlorna är tvärsidig. Försedda med ständare och uppställda i korsmitten. Utförda 1878 av M B Wallström (räk). — 4. Ett par med enkla, gråmålade ramar i trä. Svarta metallsiffror mot vitmålad botten. Höjd 87,5 cm, bredd 57,5 cm. Hänger på tvärskeppets väggar. Anskaffade 1935 (inv 1964). — 4. Fyrsidig, av svartmålat trä, med förgyllda ramlister. Vita plåtsiffror.

Höjd 61 cm, bredd 42 cm, djup 41 cm. Uppställd på dopskranket. Anskaffad 1945 (inv 1964).

Dopfund

Dopfund och lock av furuträ med skulpterad dekor samt målad (fig 44). Den sexsidiga cuppan upp bärs av en sexsidig fot med balusterformat skaft. Locket och cuppan är ornerade med akantusvoluter och fruktknippen, cuppens hörn markeras av änglahuvuden. Locket krönes av en snidad Kristusfigur med ett barn på armen. Dopfundens stomme är målad i svart, listverket är brunmarmorert medan ornamenten och figurerna är målade i benvitt med sparsam förgyllning. Runt cuppens fris löper en guld-målad text: »Låter Barnen — komma till migh — och förmener them icke — ty sådana hörer — Gudz Rike till. — Marcvs. Cap. 10 v. 14.» Höjd med locket 204 cm, diameter 100 cm. Dopfunten är placerad intill predikstolen i korsmitten. 1697 betalades fraktpengar till den tidigare i kyrkan verksamme »Bildthuggaren Mäster Nils Pärson ... före en Njy döpe Funt han här uppfördt och upsat, hwilken är af

Hr Commissarien David Amia och Hr Sebastian Tham⁹¹ gifwen hijt till Kyrkan ...» (räk). 1698 stofferades funten av den tidigare anlitade Erik Grijs (räk). Dopfunten, som restaurerades 1935, hade på den då framtagna ursprungliga målningen ett gråblått och ett blått och vitt målningsskikt.

Dopskrank

Dopfundtsskranket är sammanbyggt med korskranket (jfr ovan). Dopskranket utgörs åt söder och väster

av en balustrad med bladornerade dockor. De båda dörrarnas fyllningar är dekorerade med akantus och lekande putti i genombrutet arbete (fig 45). Dopskranket är målat i brunt, ornamenten i benvitt samt dockorna i ljusblått, svart och benvitt. Runt dopskrankets överliggare löper en guldmålad text på svart botten med fortsättning på kordörrarna och korskranket: »Går uth och lærer alt Folck och döper them i Namn Faders och Sons och thens Helige Andes — Math. 28 — then ther tror och blifver döpt

Han skall warda Salig; Men Then ther icke tror han skall warda Fördömd. Marc: 16 — Jag döper eder i watn till bättring, men then efter mig, kommer, han skall döpa eder med then H. anda och eld. Genom Mosen är Lagen gifwen, nåd och sanning är kommen genom Jesum Christum, Joh, 1, — Och en röst gick af stolen, och sade: Lofwer war Gud, i alle Hans Tienare, Uppenb: Bo: 19 C:5.» Golvet innanför dopskranket är av bräder och höjt över kyrkans golvnivå med två trappsteg vid de två dörrarna. — Dopskranket uppsattes troligen samtidigt med kordörrarna 1684. Figurerna och akantusornamenten i dörrfyllningarna på de båda skranken är tämligen lika i utförandet. Tillverkaren av dessa arbeten är inte känd, men de har tillskrivits Marcus Jäger d ä.⁹² Då formerna har likheter med altarpopsatsens sniderier, är det inget som direkt motsäger denna attribution (jfr ovan). — 1935 framtoogs de nuvarande ursprungliga färgerna. Den senaste påmålningen var gråblå med vita ornament; därunder fanns en gråblå målning.

Dopredskap

— 1. Dopfat av mässingsplåt med smalt, helt slätt brätte. Odekorerat. I dopfunten. Diameter 61 cm, höjd 9 cm. Inv 1736 nämner ett mässingsbäcken, fastsatt i funten och skänkt tillsammans med denna av Sebastian Tham och David Amija 1697 (jfr ovan). — 2. Dopskål av nysilver. Runt brättet inskrift: »Låter barnen komma till mig och förmener dem icke ty sådana hörer Guds rike till. Mr. 10–14.» I botten står: »Skänkt af Johanna Christens-dotter i Österhög⁹³ till Kongelfs kyrka 1904». Dopskålens diameter är 28 cm. På undersidan otydlig tillverkarstämpel samt NS. — Bland mässingsföremålen i inv 1736 nämnes »Ett Bäcken att hämpta Wattn utj», möjligen använt för dopvatten. »2ne Mässings Bäcken» skänktes enligt inv 1795 av sjötullvaktmästaren i Göteborg, Peter Boustedt. De tre mässingsföremålen är nu försvunna, men två av dem användes 1861 »wid Döpelsecten» (inv).

Nattvardskärl

Vid ett inbrott i kyrkan den 6 mars 1811 stals kyrkans nattvardskärl från 1600-talet. Till det stulna hörde en kalk med paten från 1658, en oblatask från 1665

(jfr ovan) jämte en kanna av silver med »låcket och understa dehlen af drefwet arbete — 56 lod» (inv 1736). Silverkannan var troligen från 1600-talets mitt, anskaffad efter den år 1632 bortstulna vinkannan (se ovan). 1698 lagades kyrkans förgyllda kanna av Sven Wallman (mästare i Göteborg 1679–1706; räk). I stället för det stulna nattvardssilvret inköptes redan samma år en ny uppsättning nattvardskärl av mässing, men några år senare fick kyrkan även en uppsättning i silver.

Kalk av silver, cuppan förgylld inuti (fig 47). Klockformad, rund fot, balusterformat skaft och stor, nedåt avsmalnande cuppa. Runt cuppans liv läses: »I Herrans namn gifvit till Kongelfs Kyrka den 4 Augusti 1817 af Brigitta Christina Siwertson i Dess 71 år⁹⁴ — Och när Du sist besluta må att jag etc Sv. Psalm B. No 264 v 4». Under foten står: »Väg med Paten 54 1/2 lod». Enligt stämplarna tillverkad av Johan Malmstedt 1817 i Göteborg (mästare 1783–1831). Höjd 26,5 cm, cuppans diameter 13,5 cm. — Tillhörande paten av silver med förgylld ovansida. Samma stämplarna som på kalken. Diameter 15,5 cm.

Vinkanna av silver med rund fot och kraftigt profilerat liv (fig 47). Locket är halvrunt och krönes av liten kula. Foten, nedre delen av livet samt locket är dekorerade med godronnering. Runt livet inskrift: »Till Guds ära och Kongelfs Kyrkas prydnad gifven af Brigitta Siwertson den 4 Augusti 1817». Samma stämplarna som på kalken. Kannans höjd 35,5 cm.

Oblatask av silver (fig 47). Asken är av oval form, dekorerad med pärlstavar. Det platta locket är godronnerat. Under botten är ingraverat: »Till Guds ära och Kongelfs Kyrkas prydnad gifven af Brigitta Siwertson den 4 Aug 1817, väg 20 3/8 lod». Samma stämplarna som ovan. Längd 12,5 cm, höjd 8,5 cm.

En kalk med paten och oblatask av förgylld mässing inköptes för kyrkans medel år 1811 (inv 1814) och förvaras sedan 1967 på Fontinhemmet i Kungälv. — Kalken har stor, något svängd cuppa, slät nod och profilerad rund fot. Höjd 22 cm, cuppans diameter 12,5 cm. — Patenen mäter 16 cm i diameter. — Oblatask, enkel, av oval form. Längd 17 cm, höjd 8 cm.

1736 hade kyrkan en »Trä ask at hämpta Oblater utj» (inv), vilken dock ej nämns senare. — »En

Fig 47. Nattvardskärl av delvis förgyllt silver. Tillverkade 1817 av Johan Malmstedt, Göteborg. Foto 1968.

Parcel gilt silver communion vessels, made in 1817 by Johan Malmstedt, Gothenburg.

Fig 48. Ljusstake (1) av mässing från 1649. Har tillhört kyrkan på Fästningsholmen. Foto 1968.

Brass candlestick (1), 1649. Belonged to the church on the fortress island.

Fig 49. Ljusstake (2) av mässingsplåt. 1600-talstyp. Foto 1968.

Sheet brass candlestick (2), 17th century style.

Fig 50. Ljuskrone (2) av mässing från 1655. Har tillhört kyrkan på Fästningsholmen. Foto 1968.

Brass chandelier (2), 1655. Belonged to the church on the fortress island.

Flaska utaf Teen til winhämtning» fanns 1795 (inv) men är ej längre upptagen i inv 1861.

Sockenbudstyg finns i två uppsättningar: — 1. Kalk av silver, cuppan förgylld inuti. Rund, slät cuppa, profilerat skaft med liten nod, rund fot. Runt cuppan står: »Kongelfs Sochnebuds Kalk». På foten: »10 lod». Enligt stämplarna tillverkad 1796 av Johan Malmstedt i Göteborg. Höjd 15 cm, fotens diameter 7,5 cm. — Paten, ovan till förgylld. Väger 2 lod. Stämplarna samma som på kalken. Diameter 8 cm. — Fodral av brunt läder, fodrat med sämskskinn. — 2. Kalk av silver, cuppan förgylld inuti och runt brämet. Cuppan har något svängd profil, smalt skaft med rund nod samt profilerad rund fot. På cuppan inskriften: »Till Kongelfs Kyrka Gifven af Kopparslagare Joh. Malmström 1840». Enligt stämplarna tillverkad 1841 av Carl Tengstedt i Göteborg (f 1793, verksam 1819–1862). Höjd 10,5 cm, fotens diameter 5,5 cm. — Paten av

förgyllt silver. Samma stämplarna som på kalken. Diameter 7 cm. — Oblatask av nysilver, förgylld inuti. Rund form, nyrokoko. Saknar stämplarna. Troligen från mitten av 1800-talet. Höjd 2,5 cm, diameter 5,5 cm. — Ett »federal» har tillhört även sockenbudstyg nr 2 (vis prot 1842).

Vid en brand i prästgården den 23 maj 1796 förstördes kyrkans äldre sockenbudstyg, som enligt inv 1736 bestod av en mindre förgylld kalk utan inskrift och paten vägande 40 1/2 lod (39 1/2 lod i inv 1795). Det skadade silvret ingick delvis i det 1796 nyttillverkade sockenbudstyget.

Brudkrone

Brudkrone av förgyllt silver. Kronringen är hög och slät och bär åtta bladformade, högsnala ständare. Mellan ständarna liljeformade ornament i genombrutet arbete. Kronan är sparsamt dekorerad med turkoser, granater och bergkristaller. Runt kronringens innerkant inskriften: »Gåva till Kungälv kyrka. 1958. Av Ida Andersson Oxhagen.»⁹⁵ Kronans höjd 8,3 cm, diameter 7 cm. Enligt stämplarna tillverkad 1957 av Thore Eldh⁹⁶ i Cesons Guldvaru AB (K & E Carlsson), Göteborg.

Ljusredskap

Ljuskronor av mässing: — 1. För 16 ljus i två kran-sar. Mittstången profilerad och avslutad med rund ändkula. Kraftigt svängda ljusarmar med tallriksformade droppskålar. Krönt av en dubbelörn. På ändkulan inskriften: »Anno 16.30. blef. denne. krone. forerret. til. Kongelf. kirke. af. Tolle. Pedersen.» samt graverad sköld med bomärke. Höjd 82 cm. Monterad för elektriskt ljus. Har tillhört kyrkan på Fästningsholmen (se ovan). Hänger i väster framför läktaren. — 2. För 16 ljus i två kran-sar (fig 50). Profilerad mittstång med rund ändkula. Krönt av dubbelörn. S-formade ljusarmar, droppskålar i form av musslor. Reflexornamenten i nedre kransen är blomkalksformade, i övre kransen bladformade i genombrutet arbete. På ändkulan inskriften: »Er·Gvd·med·os·hvem·kan·vere·i·mod os — Anno·1655·den·18·october·hafver·Hans·Sticker·radmand⁹⁷ ·· medt·hands·keirre·hvstrv·Ristin·Olves·Daater·medt·derres·børn·forerret·dene·· crone·tel·Kongelf·keircke·Gvd·gifve··det·maate·verre·Gvd·tel·erre·og·dennem··tel·megen·

løcke·og·velsengnelse:», samt graverad sköld med bomärke och Kristi monogram. Höjd 118 cm. Nu monterad för elektriskt ljus. Hänger i norra korsarmen. Har tillhört kyrkan på Fästningsholmen. — 3. För 16 ljus i två kransar. Profilerad mittstång med rund ändkula. Krönt av en örn. Ljusarmarna är s-formade, droppskålarna har musselform, reflexornamenten utgöres av blad i genombrutet arbete. På ändkulan ett graverat band med inskriften: »·Gott·zv·ehren·hat·Peter·Bahrum⁹⁸·dise·Kron·verehrt·Ano·1655». Höjd 127 cm. Monterad för elektriskt ljus. Hänger i södra korsarmen. Har tillhört kyrkan på Fästningsholmen. — 4. För 16 ljus i två kransar. Profilerad mittstång med rund ändkula samt krönt av en fågel med basunblåsande putti. Ljusarmarna är s-formade, droppskålarna mussel-formade. Reflexornamenten utgöres av blad i genombrutet arbete. På ändkulan inskriften: »Anno·1670·den·17·maj·blef·denne·krone·belovet·Gvd·til·ære·och·til·Kongelfs·kiercke·til·sirat·af·Kort·Andersen⁹⁹·och·hans·hvstrv·Kiersti·Niels·Daater·Herren·hand·er·den·rette·nød·hjelpe-re.» samt tudelad sköld med bomärke och Kristi monogram. Höjd 124 cm. Monterad för elektriskt ljus. Hänger i korsmitten. Har tillhört den år 1676 nerbrända kyrkan (se ovan). — 5. För 12 ljus i två kransar. Profilerad mittstång och rund ändkula. Krönt av en dubbelörn. Brutna ljusarmar, mussel-formade droppskålar och reflexornamenten i form av genombrutna blad och blomkalkar. Utan inskrift. Höjd 66 cm. Monterad för elektriskt ljus. Skänkt 1681 av Maria Eleonora von Ascheberg (räk).¹⁰⁰ Hänger i koret. — 6. Kopia av ljuskrona nr 5 och tillverkad 1935. Höjd 67 cm. Hänger i koret som pendang till nr 5.

Ljusstakar. — 1. Ett par av mässing (fig 48). Med kraftigt profilerad fot och skaft. Droppskålen är bred och tallriksformad. En ängel med kors och kalk i handen bär upp ljuspiggen. På foten inskriften: »Dise Levchters vorehret hatt·Hans Pahl¹⁰¹ von Lvbch zvr Ehre Gott·vnd der Kirche zvm Getziehr·selgh Christian Pahl zvm Gdechtis hir. Anno·1649·adi·12·April: :.» (= Dessa ljusstakar har Hans Pahl från Lübeck förärat Gud till ära och kyrkan till prydnad, salig Christian Pahl till åminnelse, år 1649 e Kr den 12 april.) Höjd 73 cm, diameter 27,7 cm. Står på altaret. Har tillhört kyrkan på Fästnings-

holmen. — 2. Ljusstake med stor, klockformad fot av mässingsplåt, bred mellanbricka och gjutet profilerat skaft med ljuspip. Foten dekorerad med stilsierade rankor (fig 49). På mellanbrickan är inristat: »A.S.S. — bomärke—K.M.D.» På foten en stämpel, som består av två S-former omkring en ljussax. Höjd 26 cm, diameter 18 cm. Ljusstaken är av 1600-talstyp. Tillhör Göteborgs historiska museum (GM 222 A). — 3. Av mässing. Till formen liknande nr 2, men med annat rankmönster på foten. I botten är inristat ett sammansatt AMF. Höjd 25,5 cm, diameter 18,5 cm. Tillhör Göteborgs historiska museum (GM 222 B). I museets katalog står de två ljusstakarna som ursprungligen tillhörde Kungälvskyrka och nu är deponerade i kyrkan av museet. Ljusstakarna är inte upptagna i kyrkans äldre inventarieförteckningar, men inv 1814 nämner 2 mindre ljusstakar av malm, inköpta 1811.¹⁰² — 4. Fem stycken, av mässing. Kopior av ljusstake nr 2. Tillverkade 1935 och skänkta av lasarettsläkaren Verner Hellgren. — 4. Ett par kandelabrar av plåter, för 3 ljus. Åttkantig fot, firsidigt, uppåt avsmalnande skaft, böjda ljusarmar. Höjd 47 cm. Skänkta 1820 av häradshövding C W Werming (inv 1814–23). — 5. Ett par kandelabrar av plåter, för 2 ljus. Senempiretyp med rund fot, cylindriskt skaft och böjda ljusarmar. Något otydliga stämplarna: J × M – OVEL(?) – 0 4 (?). Höjd 41 cm. Skänkta 1854 av glas-mästare M Jansson. — 6. Ett par kandelabrar av plåter, för 3 ljus. Rund fot, smalt, balusterformat skaft, böjda ljusarmar. Höjd 39 cm. Enligt stämplarna tillverkade av Skultuna bruk. Senare delen av 1800-talet.

Inv 1736 och 1795 nämner »Tvenne Liusestakar oförgylda väger 122 lod» av silver. Stulna 1811 tillsammans med nattvardssilvret (jfr ovan).

I kyrkan är 15 st väggplåtar uppsatta. De är av driven och punsad mässingsplåt med rund väggbricka och böjd ljusarm. Diameter 16,5 cm, längd 32 cm. 3 st är från början av 1700-talet, resten kopior 1935. Inv 1736 nämner »Fyra Liusplåtar med sina armar fast på pehlarne upslagne». — Samma år omnämnes dessutom »2ne liusplåtar, 1 af mässing och 1 af Bläck med 2 lius Saxar». — Ett par väggarmar av mässing, för 2 ljus, är fästade vid orgelfasaden. Ljusarmarna har jugendornament, är sidledes rörliga. Bredd mellan armarna 40 cm. Omkr. 1900.

Fig 51. Mässhake (1) av röd silkesammet. Skänkt 1787. Foto 1968.

Chasuble (1) of red velvet. Presented 1787.

Textilier

Inventarieförteckningen 1736 upptar under »Kläder» bl a följande: »En Mässe Hake af Fiolettt Sammet med Borderat Crusfix af ächta Gull och Silfwer trådar samt galoner omkring med rödt Sars foder» (betecknas 1795 som »bort såld»). — En gammal af blott Sammet Borderat med Gull och Silke, gammalt lappat foder och nästan alldeles obruket: — Ett Altare Kläde af Rödt Silke med Silfwer Bordering af Sal. Hans Calms förährad. — Ett af Rödt Blommerat Sammet. — Ett in under af hvitt Blomerat Sidentyg. — Ett in under ofwan nämbde af hwitt lärffth och med Frantser omkring. — Silkläde med Bordering

på. — Ett gammalt uthslitet med Silke af åthskillige slag färgor». Inv 1795 nämner inget om de ovan nämnda textilierna utom den »bortsålda» violetta mässhaken, men av de där nytillkomna textilierna är ännu följande bevarade: »Ett Altare Kläde af Rödt sammet med förgyllda Frantsar skänkt af handelsm: H. Conrad Andersson. — 2ne Kling Pungar af rödt sammet guld dofser och galoner i sömmarne af Fru Rådmanskan Majgren gifne. — En Mässe Hake af Rödt sammet med guld = galoner och en brodderad Sol ... Förärad af H Ands Jansson Palmgren och dess hustru — En duk af Sidensarts med Brodderad guldpottiel, til Nattwardssaker nas öfverläggande skänkt af Fru Rådmanskan Elfström.»

Mässhakar: — 1. Av röd silkesammet, kantad med guldgaloner (fig 51). Framtill strålgloria med Jehovatecknet inom en triangel, broderat med guldtråd. På baksidan kors av guldgaloner och guldbroderad text: »ANNO 1787». Skänkt av handelsman A J Palmgren med hustru. Konserverades 1949 av Pietas. — 2. Av cremefärgad sidendamast. På baksidan applicerat rött kors av sidendamast med broderier av silke, guld- och silvertråd. På framsidan broderat IHS inom applicerad fyrkant av röd sidendamast. På fodret broderad inskrift: »Skänkt till Kungälfvs kyrka av församlingsbor Julen 1929 E. P. Licium 1929». — 3. Av ljusgult, kyprat siden med broderier av silke, guld- och silvertråd. På framsidan ett likarmat kors med ett skepp, på baksidan ett latinskt kors inom mandorla, i mitten en krona. Signerad: »Agda Österberg, Varnhem, 1958.»¹⁰³ — 4. Av rött ylle, dekorerad med röd-svartmönstrade handvävda sidenband. På baksidan Kristusmonogram inom krans av stiliserade droppar, broderade med guldtråd. Enligt uppgift tillverkad av Emma Malmquist, Göteborg,¹⁰⁴ 1960-talet.

Antependier: — 1. Av röd sammet med frans av guldtråd. Har blivit vänd med nederkanten uppåt. Sammeten mycket sliten. I den ursprungliga nederkanten syns tydliga spår efter borttaget broderi: årtal 1785 samt bokstäverna C A B A under draperi-liknande former. Skänkt av Conrad Andersson, (handelsman i Kungälv, d 1792). — 2. Av rött kläde, dekorerat med mönstervävda sidenband med omväxlande kors och IHS. På mitten latinskt kors med

Alfa och Omega, broderat med gult silke. Enligt svart märkeslapp tillverkat i Göteborg. 1800-talets slut. Skänkt av Ingeborg Olsson, f Grundell. — 3. Av svart kläde, garnerat med svart- och vitmönstrade sidenband. På mitten gloriäförsett kors med Alfa och Omega samt text: »Det är fullkomnad», broderade med cremefärgat silke. 1800-talets slut. — 4. Av grön sidendamast. Dekorerat med IHS och vinrankor i broderi med mörkare och ljusare brunt samt blått silke och guldtråd. På fodret broderad text: »Skänkt år 1935 av bageriidkaren Carl Johansson». Signerat av Inga Wedel,¹⁰⁵ Göteborg. — 5. Av violett linne i olika schatteringar och med invävda guldtrådar. Broderier med guldtråd och lingarn. På mitten Guds Lamm samt A och Ω, på sidorna olika kyrkliga symboler. Signerat av Inga Wedel, Göteborg. Skänkt 1935 av pastor Torsten Bergfelt.¹⁰⁶

Kalkkläden: — 1. Av blekt blått siden, fodrat med tryckt bomullstyg i rött och vitt mönster. Dekorerat med broderade fågelfigurer och blommor i guldtråd och blått silke, tämligen slitna. Mått: 54 × 57 cm. 1700-talet. Antagligen identiskt med »En duk af Sidsensarts ... skänkt af Fru Rådmanskan Elfström» (inv 1795) (se ovan). Förvaras sedan 1879 i Göteborgs historiska museum (GM 368). — 2. Av mörkblå, nästan svart silkesammet. Dekorerat med törnekrona, vinrankor och sädesax i reliefbroderi med silvertråd. Runtom frans av silvertråd. Mått: 94 × 95 cm. Anskaffad 1881 (inv 1954-64). — 3. Av grönt, damastvävt siden. Dekorerat med kors i reliefbroderi med guldtråd. Frans av guldtråd runt om. Mått: 58 × 60. Skänkt 1935 av pastor Torsten Bergfelt. — 4. Av violett linne i olika schatteringar (lika med antependium 5). Enkelt dekorerat med guldtråd i läggsöm runt kanten. Signerat av Inga Wedel. Mått: 72 × 72 cm. Gåva 1935 av pastor Torsten Bergfelt.

Predikstolskläden: — 1. Av rött kläde. Enkel dekor med applikationer och broderi i blått och gult. Garnerat på kanterna med vävda sidenband med gult och rött mönster (samma som på antependium nr 3). Broderat med gult silke: »Vår Guds Ord blifver evinnerliga». Nertill frans av rött och gult silke. Höjd 80 cm, bredd 60 cm. 1890-talet. Skänkt av Ingeborg Olsson, f Grundell. — 2. Av rött kläde. Dekorerat med kors och IHS i applikation och silkebroderi i blått och guldgult. Garnerat med siden-

band med guldgult och rött mönster (lika med föregående). Nertill frans av rött och gult silke. Höjd 90 cm, bredd 68 cm. 1890-talet. — 3. Av violett, schatterat linne (samma som antependium nr 5 och kalkkläde nr 4). Dekorerat med kors och palmlblad i guldbroderi. Signerat av Inga Wedel. Höjd 41 cm, bredd 60 cm. Gåva 1935 av pastor T Bergfelt. — 4. Av vit sidendamast med samma mönster som kalkkläde 3. Dekorerat med kors, törnekrona och IHS i applikation med guldband och vit taft samt reliefbroderi med guldtråd. Nertill frans av guldtråd. Enligt fastsydd läderbit med guldtext tillverkad av Gust. Barthels Kyrkliga textilier i Göteborg. Höjd 81 cm, bredd 60 cm. Gåva 1935 av pastor T Bergfelt. — 5. Av grön sidendamast (samma som antependium nr 4). Dekorerat med rankor, blommor och Kristi monogram i guld- och silkebroderi. Enligt inskrift skänkt år 1935 av Disp och Fru Axel Ekstedt i Kungälv. Signerat Inga Wedel. Höjd 40,5 cm, bredd 60 cm. — 6. Av gråvitt melerat siden med invävd brunröd rand. Dekoren består av en uppgående sol, broderad med guld- och silvertråd, vitt silke, samt paljetter. Kort silkesfrans. Signerat av Inga Wedel. Höjd 38,5 cm, bredd 60 cm. — 7. Av svart kläde, utan dekor. Svart silkesfrans runt 3 sidor. Upp till håll för mikrofonen. 125 × 108 cm.

Kollekthåvar: — 1. Ett par av ursprungligen röd sammet, prydda med tofs och frans av guldtråd samt guldguloner. Mycket slitna. Skaft av trä. Förvaras på tornvinden. 1700-talet. Förmodligen identiska med de två »klingpungar» som skänktes 1785 (vis prot 1787) av rådmanskan Majjgren¹⁰⁷ (se ovan). — 2. Av ursprungligen gyllengul sammet med tofs och snörmakerier i silke- och guldtråd. Skaft av trä. Förvaras på tornvinden. Inv 1736 nämner »Twenne Kling pungar med små Silfwer Kläckor» och »2ne dito utan Kläckor». Inv 1795 omnämner utom de Majjgrenska »2ne Klingpungar gamla», varav den ena användes ännu 1861 (inv).

Kormatta, vävd i flossa. Livligt, mångfärgat mönster med rött som dominant. Komponerad av textilkonstnärinnan Barbro Nilsson¹⁰⁸ och vävd på M Måås-Fjetterströms atelje, Båstad, 1961. — Altarmatta inom altarringen. Består av sammansydda, korsstygnsbroderade fyrkanter. Enkelt geometriskt mönster med gröngult, blått och grönt ullgarn. Broderad och skänkt 1946 av församlingsbor.

Fig 52. Gravhäll av kalksten över Anna Wibling och Margareta Hauber, 1698. Foto 1968.

Limestone grave slab in memory of Anna Wibling and Margareta Hauber, 1698.

Gravminnen

Gravstenar: — 1. Häll i korgolvet framför altaret. Av grå kalksten med rik reliefdekor (fig 52). Textplattan är försedd med en portalliknande uppbyggnad och omges av ornament i broskverksstil. Kantbården har rankdekor, i hörnen rosetter. Inskriften lyder: »ANNO 1689 D.5 IAN.AFSOMNADE I HER / RANOM SALIGEN DEN FORDUM EHRBOR / NE OCH DYGDDESAMME HUSTRU / ANNA WIBBLING FÖDD I SÖDERKIÖ / PINGS STAD A° 1649 D:8 IUNII / ANNO 1695 AFSOMNADE I HERRANOM SALIGEN DEN FORDUM EHRBORNE / OCH DYGDDESAMME HUSTRU MARGARETA / HAUBER¹⁰⁹ FÖDD I STOCKHOLM A° 1665 / DEN 17 AUGUSTI — ESAI.26.V.19. TINA DÖDA SKOLA LEFWA /

OCH MED LEKAMEN UPSTÅ IGIEN WA / KER UP OCH BERÖMMER EDER I SOM / LIGGEN UNDER IORDEN TY TIN DAGG / ÄR SOM EN GRÖN MARKS DAGG OCH IORDEN / SKAL GIFWA IFRÅN SIG SINA DÖDA.» Gravstenen är enligt inskrift huggen: »ANNO 1698». Längd 209 cm, bredd 155 cm. — 2. Häll av grå kalksten i södra tvärskeppets golv. Försedd med oval kartusch och broskverksornament i relief. Inskriften lyder: »PSL:90.V.12. / LÄR OS BETÄNCKIA / AT WI DÖ MÅSTE / PÅ THET WI MAGE / FÖRSTÄNDIGE WARD. — ANNO 1684 / D.24.MARTII AFSOM / NADE I HERRANOM SALI / GEN DEN FORDUM EHRBOR / NE OCH WÄLFÖRSTÄNDIGE / CORNELIUS IOHANSON¹¹⁰ BOR / GARE OCH HANDELSMAN I KONG / ELF FÖDD PÅ TIÖRN 1622 / D. 22 IANUARI / ANNO 1696 DEN ... EMBER AF / SOMNADE I HERR(anom sal)IGEN / DEN FORDVM EHRBORNE / DYGDDESAMME HUSTRU INGEBOR / ANDERSDOTTER NIEMAN / FÖDD I KONGELF A° 1644 / D: 25 SEPTEMB(er)». Gravstenen är huggen 1698 enligt inhugget årtal. Längd 209 cm, bredd 152 cm.

Huvudbanér över H J Rehbinder, död 1734, uppsatt på korets norra vägg. Det är skulpterat i trä och målat i guld, silver, rött, svart och blått (fig 53). Höjd omkr 200 cm. Inskriptionsplattan är kartuschformad och omgiven av troféknippen. Texten lyder: »Kong.^a May^{stts}. / Tro Man öfuerste och Comendant på. / Bohus fästning Höguällborne Herr Baron. / Hinrich Johan Rehbinder.¹¹¹ född. Den / 19. Januarij. Anno. 1672. / dödde. Den. 6. Januarij Anno. 1734.»

En värja har tidigare hängt i kyrkan. Kallas i vis prot 1861 »det Tranfeldtska¹¹² swärdet». — I Göteborgs militärmuseum, Skansen Kronan, förvaras en värja från Kungälv kyrka (GMM 569). Värjan har svenskt officersfäste från 1700-talets mitt. Klingan är eneggad, s k pallaschklinga, troligen av ryskt ursprung. På klingan är etsad en dubbelörn.¹¹³ Längd 89,7 cm.

Begravningsplåtar: — 1. Av ursprungligen försilvrad mässingsplåt. Oregelbunden form med driven och graverad dekor (fig 54). Krönt av en krona och fastlödd och -nitad strålgloria med triangel i mitten. Inom kartuschen inskriften: »Här Hwilar /

Herr Probsten och Kijrko-/Herden Magister Andreas / Tranchelius¹¹⁴ / Född Den 19 Septemb: 1697: / Död Den. 18 Martii: / 1766». Nertill till höger en liten lejonfigur med en bok med texten: »Joh:3:V 16». Höjd 47 cm, bredd 62 cm. Förvaras i Göteborgs historiska museum (GM 224 a). — 2. Av ursprungligen försilvrad mässingsplåt med driven och graverad dekor. Kartuschramen är försedd med kristna symboler: ankare, kors, kalk samt dessutom en bokhylla med bokband. Överst en krona. Inskrift: »Jag Hafwer Kämpat en / god Kamp, iag Hafwer Fulbord / loppet: iag Hafwer Hallit Trona: / Här efter är mig Förwarad rättfärdig / Hetenes Krona, Hwilken Herren mig / Gifwa Skall, på Then Dagen Then / Rättfärdige Domaren men icke / mig allenast utan ock allom Them, / Som älska Hans uppenbarelse: / Then 2 Timoth: 4.V.7.8:». Höjd 27 cm, bredd 52 cm. Förvaras på Göteborgs historiska museum (GM 224 b). — Omkring 42 st enkla begravningsplåtar förvaras på tornvinden. De är mycket skadade och inskrifterna för det mesta helt utplånade. 11 st av dem har trekantig form och bredd varierande mellan 26 och 32 cm, 31 st är av oval form med längder mellan 21 och 40 cm. Två av dem är fästade på en avbruten trästav. Spår av inskrifter kan skönjas på tre plåtar: — 1. »Postmästaren ... Herr C... M. Rooth död i Kongelja 10 okt 1814». — 2. »Handl.Bokhållar Carl Gustaf Werming ...». — 3. »Landsfiskalen ... Anders Cas. Rooth född den 10 december 1797 död d... jan 18..9». — Seden att i kyrkan förvara minnesplåtar över församlingens döda är att betrakta som en efterbildning av de adliga begravningsvapnen. Den togs upp på 1700-talet först av prästerskapet, sedan även av allmoge och borgare (se SvK, Bo 1:2, s 212 f).

Votivskepp

Ett votivskepp hänger i långhuset (fig 55, 56). Det är ett tremastat örlogsskepp om 52 kanoner av 1600-talstyp. Skeppet är byggt på spant, däck och bordläggningen ovan vattenlinjen är täckt med väv. Riggen är i nuvarande skick i huvudsak sekundär och troligen tillkommen vid renoveringen 1880. Vissa äldre drag har emellertid bevarats, såsom latinmesanen och blindan under bogspröten. Röjlarna och en mängd stagegel är 1880-talsföreteelser

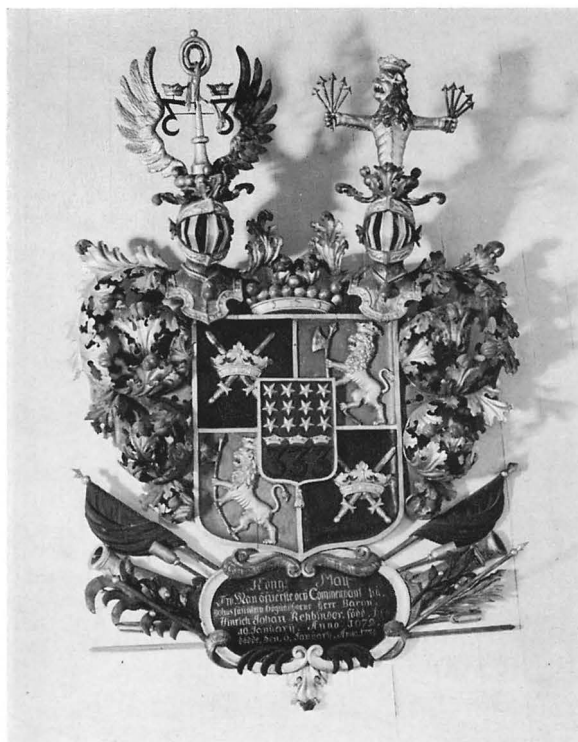

Fig 53. Huvudbanér över Henrik Johan Rehbinder, † 1734. Foto 1968.

Hatchment for Henrik Johan Rehbinder † 1734.

Fig 54. Begravningsplåt över Andreas Tranchelius, † 1766. Förvaras på Göteborgs historiska museum (GM 224 a). Foto G Holmgren 1968.

Memorial plate to Andreas Tranchelius † 1766. In the Gothenburg Museum of History.

som tillkommit vid detta tillfälle. En del av seglen är möjligen original. Skrovet är målat i ljusgult och svart, undervattenskroppen är vit och grön och utsmyckningen förgylld. Skeppet är rikt utsmyckat med skulpterade detaljer. Galjonsbilden består av ett lejon som bär en trekronor-sköld (lilla riksvapnet). På akterspegeln snidad framställning av det engelska riksvapnet av god kvalitet, målad i flera färger. Över spegeln tre kampanlyktor. På akterspegeln står: »Reparerat av H. Palmborg¹¹⁵ och N. Stenqvist den 28.8.1804». Längd omkring 200 cm.

Skeppet är troligen av engelskt ursprung och skänktes till kyrkan av »Sal: Rådman Tormo Claesson»¹¹⁶ (inv 1736). Skeppet reparerades 1804 (se ovan) och 1880 av M B Wallström. Det konserverades 1935 och rengjordes 1959.¹¹⁷

Övriga inventarier

Böcker: — 1. Carl X Gustafs bibel (fig 57), tryckt i Stockholm 1655. Nytt skinnband med ursprungliga,

Fig 55. Votivskepp från 1600-talet.
Foto 1968.

Votive ship, 17th century.

Fig 56. Akterspegel till
votivskeppet fig 55. Foto 1968.

After-body of votive ship fig 55.

Fig 57. Carl X Gustafs bibel 1655. Foto 1968.

Charles X Gustaf's Bible, 1655.

ornerade mässingsbelag. Inköpt 1699 (räk). På predikstolen. — 2. Carl XII:s bibel från 1703 i svart skinnband med konungens namnchiffer i guld, samt mässingsbeslag, ornerade med Carl XII:s namnchiffer. På altaret. — 3. Faksimiltryck av Gustaf Vasas bibel, tryckt 1938 och skänkt 1945 av Kungälv's Köpmannaförening. — I sakristian förvaras psalmböcker, den äldsta från 1820, handböcker, evangelieböcker och en bibel från 1917. — Bland böckerna i inv 1736 märkes: »En Ny Bibel af Åhr 1703. En gammal men behållen 1655. Peringskiölds Bibliska SlächtRegister», psalmboken 1697, handboken 1693, »Skrivers Siähleskatt, Symboliske Böckerne».

I sakristian förvaras ett litet skåp av förgyllt trä, med glasade dörrar (fig 58). Nederdelen av skåpet är rektangulärt, överdelen är betydligt mindre och har oval öppning. Nederdelens höjd 43,5 cm, bredd 65 cm, djup 15 cm. Den övre delens höjd 38 cm, bredd 27,5 cm. I skåpet står små figurer av alabaster, sparsamt polykromerade. I det nedre skåpet en madonnabild, Kristus som smärtomannen samt två kvinnofigurer. Överst en vigvattenskål med Mariafigur mot en baldakinliknande fond. Figurernas höjd varierar mellan 24 och 27 cm. — Ett förgyllt skåp »som föreställer döpel-sen» förärades mot slutet av 1700-talet av stadsfiskalen Olof Westergren, d 1806 (inv 1795). Skåpet har tidigare stått på dopskranket, men utan överdelen. Det omnämnes som en av kyrkans märkvärdigheter i alla äldre kyrkoberskrivningar. Inv prot 1830 omnämner 4 alabasterfigurer i ett förgyllt skåp, de kvinnliga figurerna kallas »serafer». Bexell och Holmberg beskriver även en Mariafigur, omgiven av 5 änglar.¹¹⁸ Omkr 1920 var endast två av figurerna hela, resten i fragment, och skåpets övre del omnämnes som delar av klockfodral i sakristian (snabbinv 1921). Skåpet och figurerna reparerades enligt

Fig 58. Förgyllt skåp med alabasterfigurer av okänd proveniens. 1700-talet. Foto 1968.

Gilt cupboard with alabaster figures, of unknown origin, 18th century.

Fig 59. Järnbeslagen offerkista från 1600-talet. Underredet nygjort. Foto 1968.

Offertory chest with iron fittings, 17th century. Base new.

inskrift 1949 av H Bergfelt och E Leek (kyrkvaktmästare). Figurernas ursprung är obekant. De stammar sannolikt från ett sydeuropeiskt katolskt land.

Kistor: — 1. Offerkista av ek med dekorativa järnbeslag och neråt avsmalnande form (fig 59). I locket tre olika stora springor för ursprungligen tre kollektlådor. På kortsidorna smidda järnhandtag. Försedd med tre lås, varav två för hänglås. Under locket enkel dekor med stiliserade blommor och IHS målade i gult. Kistans höjd 49,5 cm, längd upptill 66,5 cm, bredd 44 cm. Står i koret. Från 1600-talet. Underredet med svarvade ben och tvärsålar är nygjort. Upptagen i inv 1736 och nämnes i inv 1795 som en kistebänk för »Hof-penningarnas» insamlande. — 2. Enkel, järnbeslagen kista av ek med tre lås. Står i koret. Höjd 54 cm, längd 110 cm, bredd 51 cm. — 3. Liten, järnbeslagen kista av ek, försedd med tre lås. På kortsidorna smidda järnhandtag. Har ursprungligen haft två lådor. Höjd 31 cm, längd 61 cm, bredd 44,5 cm. Står på tornvinden. — 4.

Furukista med ett lås, utan järnbeslag. Skadad. Höjd 50 cm, längd 145 cm, bredd 52 cm. Står på tornvinden. — Alla fyra kistorna är upptagna i inv 1736 och 1795.

Stol av omålad ek (fig 60). Svarvade ben med tvärsålar. Höjd 92,5 cm. 1600-talet. Ryggstycket av en liknande stol finns på tornvinden. Inv 1736 omnämner »3ne stn Trästohlar». — 6 stolar av ek, med ryggar och sitsar skinnklädda. Ben och tvärsålar spiralsvarvade. Höjd 107 cm. 1600-talstyp. Skinnklädseln nygjord. Står i koret. 4 stolar »med läder öfwerdragne» omtalas i inv 1795.

Ett gråmålat bord av trä står i sakristian. Bockbordstyp. I stället för tvärsålar är en låda med lock fastspänd mellan benen. Rund bordskiva. Höjd 77,5 cm, skivans diameter 92 cm. Ett bord till sakristian tillverkades 1683 (räk) och var 1736 täckt med »Rödt kläde» (inv 1736).

Spegel med förgylld ram, dekorerad med pärlstav. Krönt av porträttmedaljong, målad i blått och vitt samt omgiven av rosetter och bladornament. På baksidan finns inbränt NPG. Höjd 62 cm, bredd 30 cm. Hänger i sakristian. 1700-talets slut.

Ståndur av polerad valnöt. Stiernsundsverk med signatur »B. G.» På urtavlan står »Sic volvitur aetas» (= Så går tiden sin gång). Modern tillverkning efter 1700-talstyp. Skänkt 1947 av disponent Theodor Dahlbom från Göteborg, född i Kungälv.

Jubelfesttavla inom enkel, svart träram. Med rik kalligrafisk utformning, illustrerad med änglar, allegoriska figurer och ornament. Av Ambrosius Hedengran. Överskriften lyder: »Säker Wäg och Jubel-Frögden Af Gudz klara Ord enfaldigst wist och förestäld wid Jubel-Festen. Som efter ... Fridrichs den Förstes Christeliga Påbud och Befalning uti hela Swea Riket Andra gången firades den 17 Martii 1721 Til Ihugkommelse af den rena Evangeliska Lärans begynnelse och förkunnande här i Norden...» Hänger i sakristian. Anskaffad 1741 tillsammans med en liknande på tyska (inv 1736: tillägg). Var tidigare uppsatta i koret jämte flera tryckta tavlor, bl a tre kungatal (inv 1814).

Kollektbössor av koppar, 3 stycken. Höjd 35 cm. Anskaffade 1898 (st prot). Är placerade på enkla, gråmålade ställ av trä, höjd 83 cm, vid vardera ingången. Fotställan nämnes som gamla i inv 1900 och är troligen de »3ne Bäckens stockar» som

omtalas första gången i inv 1795. På dem har 3 mässingsbäcken varit placerade för upptagning av kollekten vid ingångarna (vis prot 1861). — En »Kyrche Block» tillverkades 1683 (räk). Inv 1736 upptar en »gammal Tafla» för kollekten. Ej bevarad.

I tornet förvaras utom de ovannämnda föremålen ytterligare några äldre inventarier. — Två par prestaver, klädda med svart flor. Längd 209 resp 204 cm. Det ena paret är försett med försilvrade träkors. — Likbår av äldre typ, svartmålad. Längd 380 cm. Eventuellt från 1700-talet (inv 1795). — Delar av kyrkans gamla tornur, med timvisare, lod av trä och sten. Anskaffades 1687 av mästare Anders Andersson i Göteborg¹¹⁹ (jfr ovan). — Pulpet av trä, försedd på framsidan med bågställningar och pilastrar i grått, vitt och guld. Inskrift: »Herre, din ögon se efter trona». Höjd 95 cm, bredd 121 cm. 1800-talet. Har före 1935 stått i koret, antagligen för undervisning av läsbar. — Två ljussläckare för ljuskronorna, före 1912, samt två eldsläckare av plåt, med trähandtag och text: »Kyrka». — Tornspira av järn. Defekt. Nedtogs 1948, då en ny uppsattes. 1600-talet? — Under fönstret bakom predikstolen är fastsatt en svartmålad tavla med Series Pastorum, anskaffad 1936.

Klockor

I tornet hänger tre klockor av vilka lillklockan är äldst: — Lillklockan har enkla bladbårder kring kanten och halsens överdel. På kroppen följande inskription: »Uti Konung Gustaf IV Adolfs 16 regerings år Blef dena klocka omgiuten med någon til hielp på Kongelfs stads och Rödbo församlingars bekostnad af And Öfverström¹²⁰ i Göteborg år 1808». Klockans diameter 75 cm. — Mellanklockan har enkel bladbård kring halsen och på kroppen Carl XII:s namnchiffer med överskrift: »Gloria in excelsis Deo» (Ära vare Gud i höjden). Texten kring halsen lyder: »Hörer du mitt rop och liud lyft ditt hierta up till Gud gack till kyrkan fall der ned hör Guds ord lär sucka bed.» Runt slagringen står: »Denna klocka har Kongelfs församling låtit omgiuta i Giötheborg af Petter Böök¹²¹ Anno 1704 den 3 iunius. Omgjuten 1907 af Joh. A. Beckman & C:o¹²² i Stockholm». Klockans diameter 120 cm. — Storklockan har på manteln ett Kristushuvud i relief samt följande in-

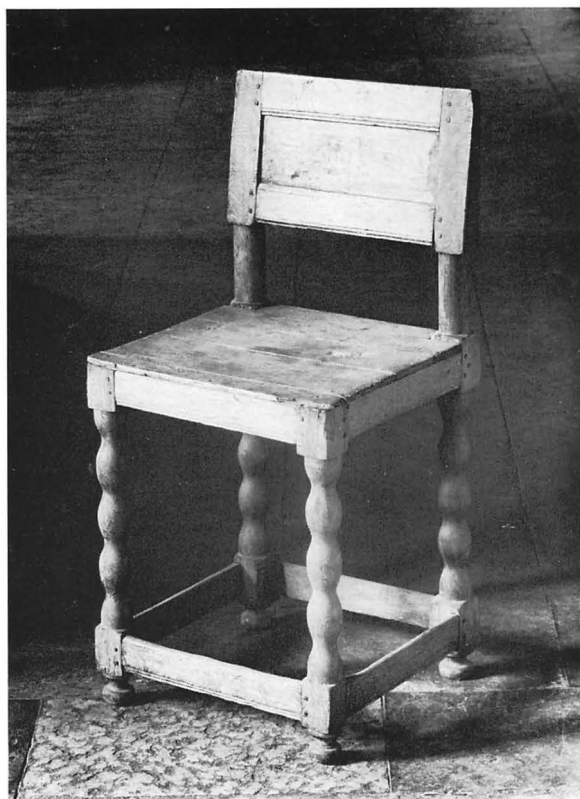

Fig 60. Stol av omålad ek, 1600-talstyp. Foto 1968.

Chair, natural oak, 17th century type.

skrift:» + Tacken Herren ty han är god ty hans nåd varar evinnerligen! År 1935 efter Frälsarens Jesu Kristi födelse då Gustav V var Sveriges konung, C. E. D. Block biskop över Göteborgs stift, G. F. Melander kyrkoherde och A. V. Simonsson komminister i Kungälv och Rödbo N. A. Andréé kantor och organist samt H. Bergfelt och A. Andersson kyrkovårdar, skänktes denna klocka vid kyrkans restaurering av okänd givare i församlingen. Gjuten av M & O Ohlsson¹²³ i Ystad. Lyssna till mitt manande ljud kom o kom till Herren din Gud ty hans gåva är nåd och frid och oförgängligt liv genom hans son Herren Jesus Kristus vår herre. I dag, om i fån höra hans röst, mån i icke förhärda edra hjärtan!» Klockans diameter 138 cm.

De två äldre klockorna har en tämligen invecklad historia. Från kyrkan på Fästningsholmen fördes klockorna över till den första kyrkan, men förstördes eller skadades illa av branden 1676 (se ovan). En av

klockorna omgöts 1683 av klockjutaren Hans Ternandt¹²⁴ i Göteborg (räk). Ännu en klocka omgöts 1704 av klockjutaren Peter Böök i Göteborg. Formen till Carl XII:s namnchiffer gjordes av bildhuggaren Nils Läse (räk, not 89). 1694 inköptes en tredje klocka från Stockholm (räk). Enligt inv 1736 och 1795 hade kyrkan en stor och två mindre klockor. 1806 beslöts att den »spruckna ringklockan

jämte den mindre ... skola omgutas till en bättre och i ljudet svarande mot stora klockans ljud» (st prot). De två 1600-talsklockorna omgöts således 1808 till den nuvarande lilla klockan. Den av Peter Böök omgjutna 1600-talsklockan omgöts ännu en gång, år 1907, av Joh. A. Beckman & Co i Stockholm och fungerar nu som mellanklocka.

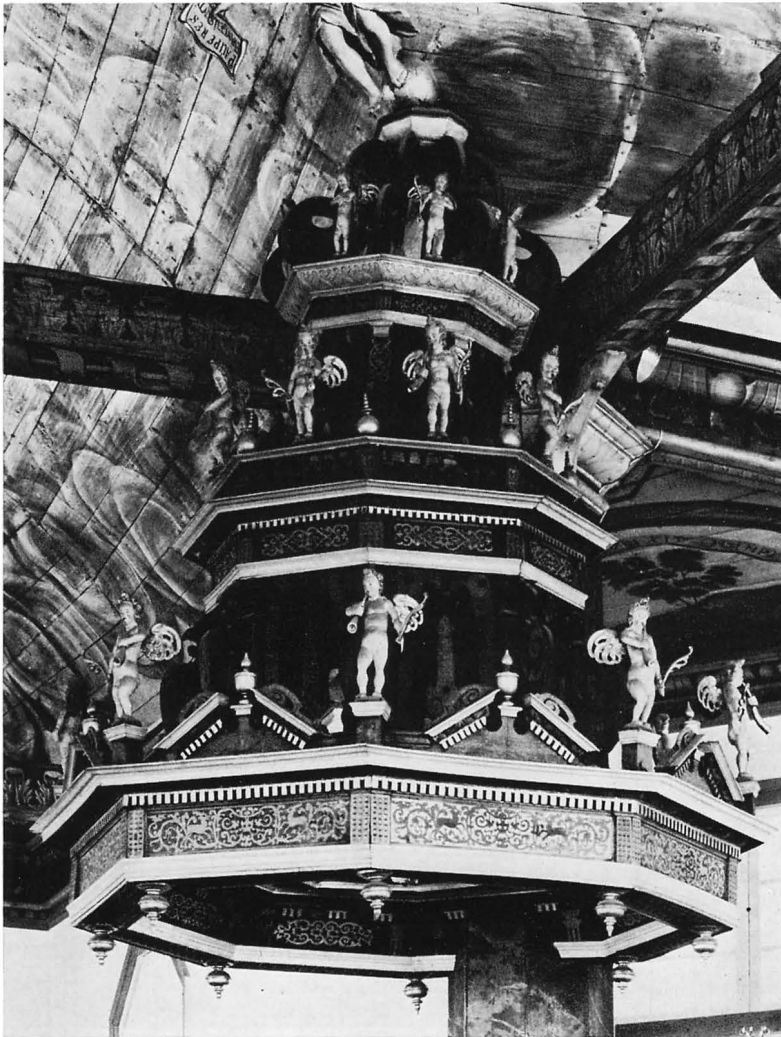

Fig 61. Ljudtaket på predikstolen, detalj av fig 37.

Roof of pulpit. Detail of fig 37.

Noter

1. *W Berg*, Augustinerklostret i Konungahälla, 1893, s 6 ff. Bohusläns historia, 1963, s 94. — Enligt en förteckning från 1485 över Kastelleklostrets ägor i »Kwngeldeby» finns »Kwngelde litle oc j Ytherbysokn ...», DN XIV s 128.
2. Snorres Kongesagaer, Oslo, 1943: Magnus Blindes saga, kap 9 f och Magnussønnes saga kap 32.
3. Bohusläns historia, s 92 f. Se även Ortnamnen i Göteborgs och Bohus Län V (1939), s 112.
4. Snorres Kongesagaer: Magnussønnes saga kap 32. Se även *S Gardell*, Kungälv's kyrkor, 1928, s 12 ff; *G Fischer*, Norske kongeborger I, 1951, s 32 ff med uppgifter om kastellet.
5. Se *Haakon Shetelig*, Helgenskrinet fra Kongehelle, i GBFT 1932–33, s 28–30. Shetelig framhåller även, att Snorres uppgifter om Kongahälla måste bedömas äga betydande källvärde, då prästen Andreas i Kastelkyrkan var fosterfar till Snorres sagesman Jon Loftson. — Jfr även *A Goldschmidt*, Die Elfenbeinskulpturen aus der Zeit der Karolingischen und Sächsischen Kaiser. VIII.–XI. Jahrhundert. Bd II. 1918, s 59, Taf LIV–LXIX, samt *H Shetelig*, To danske pragt-skrin fra vikingetiden. Kunst og Haandverk. i: Festschrift till Johan Bøgh, 1918, s 193–199, skrinet avbildat på s 194 och s 196.
6. Brusewitz förlägger Nikolaus kyrka till Ragnhildsholmen på Hisingsidan av älven. *G Brusewitz*, Elfsyssel, 1864, s 31. Även Holmberg vill placera kyrkan på Ragnhildsholmen, eftersom borgen där även kallades Niklaborg. *A E Holmberg*, Bohusläns Historia och Beskrifning, 1867, bd 3, s 155. Ingen av dessa författare kände dock till biskop Eysteins förteckning från 1388, då Ragnhildsholmen redan var övergiven.
7. DN IV:1, s 170 resp II, s 148.
8. Se SvK, Bo I:3, Ytterby kyrka, s 270 f.
9. Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og Reiseoptegnelser 1574–97, s XCVII 1592, s 180–183, 1594, s 509, 1597.
10. *Severin Jacobsson Ström*, kh i Slöinge, f 1718 i Kungälv, d 1788. Var sonson till Peder Söffrensen Ström, f 1604, kh i Kungälv, d 1677. S J Ströms historiska anteckningar om Kungälv's präster finns nu i GUB och lär enligt *S Gardell*, Ny-Kongelfs Krönika, s 4, basera sig på P S Ströms historiska notiser. Gardell anlitar S J Ström som källmaterial i beskrivningar om Kungälv's kyrkor. En del av Ströms handskrift från 1760 torde dock ha förkommit. Handskriften slutar nu helt plötsligt med år 1612, medan Gardell har kunnat anlita anteckningarna rörande 1600-talets kyrkliga händelser i Kungälv. Om Ström se vidare SvK, Bo I:3, s X. — Om Mariakyrkan se även *W Berg*, Augustinerklostret i Konungahälla, s 36 och *S Gardell*, Kungälv's kyrkor, s 16.
11. Kartan upprättad av *Sam Anthelius* 1750, och finns i Länslantmäterikontoret i Göteborg. Återgiven i *S Gardell*, Kungälv's kyrkor, s 21, i *N Lagerholm*, Kungahälla, Fornvännen 1959, s 140, samt i *A Lilienberg*, Stadsbildningar och stadsplaner, 1928, s 30.
12. *Kjerstin Øvergaard*, 1958 års utgrävningar i Bygden kring älvarna, s 458–460, Kjerstin Øvergaard-Cullbergs egna anteckningar, samt *N Lagerholm*, Kungahälla, Fornvännen 1959, s 142 f.
13. Holmberg förmäler att mängder av människoben har framkommit i Kastellegårdens trädgård och vid ladugården. *A E Holmberg*, Bohusläns Historia och Beskrifning, 1. uppl, 1842–45, s 361.
14. *W Berg*, Augustinerklostret i Konungahälla, s 41 ff. — Klostret omnämnes t ex i DN III s 40, 1293; III s 148, 1331; XIV s 124–128, 1485/1500.
15. *J Oedman*, Chorographia Bahusiensis, 1746, s 80. Ruinerna efter klostret är utmärkta även på 1750-års karta över Kastellegården. Se not 11. — I vis prot 1842 påbjudes att ruinerna vid Kastellegården skall fredas, utan att närmare plats för dessa ruiner anges.
16. *W Berg*, Augustinerklostret i Konungahälla, s 57 ff och plankartor, samt *E B Lundberg*, Klosterruinerna i Dragsmark och Gamla Kungahälla, i GBFT 1942, s 76 ff.
17. *H Wideen*, Ett altarfragment från Kungahälla, i Bohusläns Hembygdsförbunds Årsskrift 1962, s 11–16. Plattan avbildad i färg i *W Berg*, Augustinerklostret, plansch 16.
18. DN XIV, s 124–128.
19. NRR I, s 21.
20. *W Berg*, Augustinerklostret, s 38 ff.
21. NRR I, s 36 f. — *S J Ström*, som uppenbarligen blandar ihop de båda klostren, förlägger gråbrödraklostret till »Castella-högen». Han berättar vidare om den lutherska prästens »ordeträtor» med klosterbröderna och att de till slut tvingades med våld »wid pass 1559» från staden. Teglet från klostret lär ha tagits till det s k Röde torn på Bohus slott.
22. *A Tells* fältanteckningar och kartor, Uddevalla museum; *N Lagerholm*, Kungahälla, i Fornvännen 1959, s 137–142, samt *Densamme*, Utgrävningarna inom Kastellegården 1953, i Bygden kring älvarna, s 455–457.
23. *G Brusewitz*, Elfsyssel, s 292.
24. Uppgifterna enligt museikatalogen lämnade av Uddevalla museum. Enligt katalogen har föremålen påträffats vid dikning på Tomtflaten 1862 och överlämnats till museet av lantbrukaren Kihlman på Tofta Kastellegården. Samtidigt framkom även murrester av en byggnad. — Fynden är avbildade i Bygden kring älvarna, s 55 och 56, liljestenen beskriven dessutom av *S Gardell*, Sepulkralminnen från medeltidens Bohuslän, i GBFT IV, 1932–36, s 167.
25. NRR I, s 483, 1613. Se även *V Lorenzen*, Christian IV's Byanlæg, 1937, s 233 f. — En viss bebyggelse nedanför Bohus fästning fanns tydligen redan under 1300-talet. Under krigshandlingarna 1368 utbrändes alla husen

- på Bågaholmen (äldre namn på Fästningsholmen) som stod utanför muren. Se *G Fischer*, Norske kongeborger I, 1951, s 284 f.
26. Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger, s 180, 181, XCVIII.
  27. NRR IV, s 568: »...at den (staden) under vort Slot Baahus igjen skulle opbygges».
  28. Två situationsplaner avbildas i *V Lorenzen*, a a, s 235, en från omkr 1648 i *S Gardell*, Kungälvs kyrkor, s 55, och en icke tillförlitlig karta av Johan Meyer i *G Sarauw*, Studier rörande Bohus som norsk fästning, GBFT 1927, s 56–57. — *Isaac van Geelkercks* karta är avbildad i *C S Widerberg*, Norges første Militæringenjör Isaac van Geelkerck, 1923, s 15. — Kopparsticket från 1658 är stucket av A Perelle efter Erik Dahlberg, samt avbildas i *S Pufendorf*, De rebus a Carolo Gustavo, 1729, plansch 80. — Det odaterade kopparsticket »Das Schloss Bahuss in Norwegen» är avbildat i *S Gardell*, Kungälvs kyrkor, s 56, daterat till före 1638, samt i *V Lorenzen*, a a, s 237 och daterat till ca 1678, då staden redan var ödelagd, samt i *A Lilienberg*, a a, s 42.
  29. *S Gardell*, Ny-Kongelfs krönika, 1927, s 29 f.
  30. NRR IV, s 565.
  31. Gardell, som stöder sig på Ströms historiska anteckningar, anger kyrkans invigning till 1616. Enligt samma källa skulle kyrkan kallats för Kristi Korskyrka. *S Gardell*, Kungälvs kyrkor, s 54 f.
  32. *Isaac van Geelkercks* schematiska grundplan av kyrkan torde dock tillmätas visst källvärde, då teckningen i någon mån får stöd även av de ovannämnda kopparsticken. Kyrkan var således av traditionell långkyrkotyp. Det ovanliga i dessa trakter var korsvirkestekniken, som eljest förekom i sydligare områden, tillhörande Danmark och i Nordtyskland. Som exempel på schlesiska kyrkor i korsvirkeskonstruktion kan nämnas de stora Friedenskirchen, såsom i Jauer 1654, Schweidnitz 1657, samt kyrkan i Kriegheide 1656, en salkyrka med polygonalt avslutat kor, alla visserligen senare än Kongelfs kyrka, men säkerligen anknytande till äldre korsvirkestradition. Se *A Wiesenhütter*, Der evangelische Kirchbau Schlesiens, Düsseldorf, 1954, s 27 ff.
  33. Se not 28, »Das Schloss Bahuss in Norwegen». Kyrkan, som är mycket schematiskt tecknad, har sadeltak och höga fönster.
  34. Gardell förmodar att »pillen» var en strävpelare och finner därvidlag bekräftelse av Erik Dahlbergs bild av kyrkan 1658, med dess strävpelarsystem. *S Gardell*, Ny-Kongelfs Krönika, s 21 och *Densamme*, Kungälvs kyrkor, s 57.
  35. Gardell som använder S J Ströms försvunna manuskript som källa, anger att orgeln anskaffades 1638, och att även altartavla och predikstol sattes upp detta år. *S Gardell*, Kungälvs kyrkor, s 58.
  36. *Sidsel Parsberg (Sissela Passberg)*, f 1585, d 1640; gift med guvernören Jens Sparre, enligt *S Gardell*, Ny-Kongelfs Krönika, s 20.
  37. Uppgifterna om dopfunten jämte fotos och uppmätningar av funtdelarna har lämnats av ing *Harry Berg*, Kungälv. De fragment, som hittades på gården Lid, Hisingen, har troligen hamnat där i samband med jordhämtning från ruinområdet. Dopfunten är rekonstruerad av H Berg och uppsatt i nya Kastalakyrkan, invigd den 16 sept 1969 i Komarken i Kungälv. — Två funtdelar är avbildade i *S A Hallbäck*, Medeltida dopfuntar i Bohuslän, 1961, s 56, efter ett foto från 1929 av A Tell, som meddelar att funtdelarna sannolikt är från Kungahälla. Hallbäck attribuerar funten till »Lödösemästaren» som utfört cuppan i Nödinge (Vg) och funtfragment i Tunge. Se *Densamme*, Medeltida dopfuntar i Älvsborgs län, s 135 f.
  38. ATA: Bohus fästning 1926–36, nr 2: Christian IVs stadskyrka på Fästningsholmen, underskriven E Lundgren, nr 1: *G Fischer*, Ruinerne av Stadskyrkan. — Se även *S Gardell*, Ny-Kongelfs Krönika, s 30 ff och teckning av skeletten i läge.
  39. *S Gardell*, Kungälvs kyrkor, s 59 f.
  40. NRR, IX s 100.
  41. *L Linge*, Slottet och staden, i Bygden kring älvarna, s 108 ff.
  42. Daterad »Kunghelff d 20 Aprilis Ao 664», i Kungelf Skrifvelser och besvär, RA.
  43. Kungelf Skrifvelser och besvär, RA.
  44. *S Gardell*, Kungälvs kyrkor, s 66, samt SvK Bo I:1 s 74 f: Rödbo socken.
  45. Uppgifterna om slottskyrkan är, om intet annat anges, hämtade från restaureringsrapporter i ATA: Bohus fästning 1926–36, nr 7, 9, 10, 11; *G Fischer*, Undersökningar i Bohus, i GBFT, Bd III, 1928, s 40 ff, 1929, s 41 ff, 1931, s 17 ff, samt *G Stedt*, Bohus, i Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns forminnen och historia, Bd V, s 1–190 jämte planscher: 1781-års kyrkoplan samt ett längdsnitt av slottskyrkan 1683 är återgivna på plansch VI.
  46. *J Oedman*, Chorographia Bahusiensis, 1746, s 74.
  47. Bygden kring älvarna, s 137, återger hela handlingen.
  48. SvK Bo I:3, s 270 och SvK, Bo I:1, s 74.
  49. Kungligt brev till Hannibal Gyldenstierna 27/11 1592, i NRR III s 268. — I Ströms anteckningar från 1760 nämnes Michael Basse som pastor i staden, slottet och Ytterby fram till dennes död 1608, och efterträdd på denna post av prosten Holger Ovessen. Men i Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger s 511 omnämnes 1597 fortfarande slottspredikanten.
  50. Kartorna finns i KrA: nr 87 — den osignerade kartan; nr 88 — Kietell Clasons karta, som är något mindre detaljerad än den föregående. Ytterligare en situationsplan från 1678 är avbildad i *G Stedt*, a a, plansch IV.
  51. Svar på stadens besvär, givet av Kungl. Maj:t 15/9 1664, i KSA E 1.
  52. Om Olof Målare se *S Gardell*, Kungälvs kyrkor, s 60. Möjligen samme mästare Olaus, som 1673 målade taket i Romelanda kyrka, SvK, Bo I:3, s 374, 380.

53. *Sven Andersson Ranck* till Marieberg i Ytterby sn och Blomsholm i Skee sn, Bo; f 1616, kommandant i Bohus 1659, landshövding i Halland 1678, d 1684 på Halmstads slott, g m Anna Bergengren f 1638, d 1716 i Marieberg.
54. *Jens Hansson Holst* figurerar ofta i räkenskaperna. Enligt sina egna historiska notater, varav en avskrift finns i GLA: Kungälv's kyrka P:1, vigdes han i den nya kyrkan den 19 jan 1662. Han omnämner även kyrkobranden den 12 augusti 1676.
55. *G Stedt*, a a, s 75 ff, samt *L Linge*, a a, i Bygden kring älvarna s 109 f. Se även not 54.
56. *A E Palmgren* var möjligen släkting till handelsmannen Anders Jansson Palmgren, d 1819, som bekostade en del renoveringar i kyrkan. Se nedan.
57. *S Gardell*, Ny-Kongelfs Krönika, s 34. — I räk 1657 omtalas dock begravningar dels »wed Kierken» och dels på den »Nye Kierkegaard», som mycket väl kan hänсыfta på en nyanlagd kyrkogård på Fontin.
58. Bygden kring älvarna, s 178 ff.
59. Karta öfver Kongelfs stads nya Kyrkogårds- och Promenadplatsanläggning, uppmätt 1863 af *A J Fagerdahl*. Färglad karta i PÅ.
60. Kungelf Skrifvelser och besvär, RA: Den första skrivelserna odaterad, men den kungliga resolutionen är given 3.12.1680. Den andra likaledes odaterade skrivelserna kan med hjälp av räk 1677 fastställas till samma år (se ovan).
61. Protokollet citerat i Bygden kring älvarna s 121.
62. Enligt *S Gardell*, Kungälv's kyrkor, s 69, firades grundläggningen den 23 april 1679.
63. *Casper Wolfart*, kopparslagarmästare i Göteborg, f 1640, d 1702. Av gammal kopparslagarsläkt, invandrade från Nürnberg. Burskap 1670. *W Berg*, Samlingar till Göteborgs historia, 1882, s 27.
64. Se t ex *P G Hamberg*, Tempelbygge för protestanter, s 78, 96 ff, 162 ff, *A Wiesenhütter*, a a, s 24 ff, *H Vreim*, Norsk Trearkitektur, s 177 ff, Norges Kirker, Ostfold 1, s 61; *E Wiggert* und *L Burgemeister*, Die Holzkirchen und Holztürme der Preussischen Ostprovinzen, 1905, s 6 och 59, Taf 37. — Korskyrkor av trä med mittorn är även kyrkorna i Brandstorp och Bottnaryd i Västergötland; Skara stift i ord och bild, 1949, s 665, 666.
65. *P G Hamberg*, a a, s 192 ff; SvK, Stockholm VII:2 och III:2.
66. SvK, Stockholm V:1, s 6 ff och s 34 ff.
67. SvK, Uppland I:4, s 649 ff.
68. *I Wilcke-Lindqvist*, Kapellet i Rådmansö. Fornvännen 1942, s 206–217; SvK, Up II:3, s 315 ff.
69. *Christopher Brack* var verksam som valvbyggare vid Kristine kyrka i Göteborg, vid Caroli kyrka i Borås, samt hade uppdrag även i Varberg för Kronans räkning. Han dog 1696 i Göteborg. Se *A Bäckström*, Till Tyska kyrkans i Göteborg byggnadshistoria, 1917, s 189 samt *S Karling*, Kyrkorna i Borås och Brämhult, 1955, s 76.
70. Beträffande takstolen har arkitekt *Wello Uuskyla*, Kungälv, konsulterats.
71. *Martin Bernhard Wallström*, Lödöse, d 1917. Målare, träsnidare, kyrkorestaurerare. Har arbetat vid flera bohusländska kyrkor. Se SvK, Bo I:3 register. — Vid restaureringen 1935 påträffades instucken i taklisten en träbit med följande text: »År 1878 gjorde jag nytt altarbord, nummertavlor samt omförgyllde altartavla och predikstol och i år har jag renoverat och fernissat taket samt målat väggar och bänkar och rengjort kronor och förgyllt kulorna. 27/8 1880 M B Wallström från Gamla Lödöse».
72. *Anders Johansson (Jansson) Palmgren*, handelsman och kyrkvård i Kungälv, d 1819, har på 1790-talet lämnat åtskilliga gåvor till kyrkan, samt låtit reparera och renovera på egen bekostnad en del av inredningen (se Inredning och inventarier).
73. *Erik Eriksson Grijs*, f omkr 1650, d 1720 i Göteborg. Älderman i Konst- och Målareämbetet i Göteborg 1702–1720. En broder var även verksam som målare i Norrköping. Har utfört målningsarbeten i flera bohusländska och västgötska kyrkor, t ex Ytterby 1703, Torp 1707 (Bo), Källered 1711–16 (Vg). Se *S A Hallbäck*, Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet I, samt SvK I:3, s 281 not 18.
74. Emblemata, Handbuch ...ausgeg. von *A Henkel* und *A Schöne*, 1967, nr 758, 799, 800. — *S Gardell*, Kungälv's kyrkor, s 87 f, tolkar fågelbilden som fågel Fenix, örnen som symbol för djävulen, och trädet i landskapsbilden som livsträdet, och lägger dessutom en dubbel betydelse i bilderna, vilka således även kunde symbolisera de fyra elementen.
75. Se *S A Hallbäck*, Christian von Schönfeldt, s 31 f. *Den samme*, Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet I, s 211 ff, samt SvK, Bo I, s 281 (E Grijs försvunna takmålning i Ytterby kyrka), s 82 (Öckerö kyrka), s 338 f (Romelanda kyrka), s 377 ff (Kareby kyrka).
76. *Jacob Rattrey (Ratteray)*, kh 1682–1709. Studier i Tyskland och Uppsala. Magister, regementspastor, kungl. hovpredikant, även slottspastor i Bohus fästning. Lär ha utmärkt sig för sin lärdom.
77. *Marcus Jäger d ä*, f omkr 1626, d 1707 i Göteborg. Inflyttad från Stralsund. Fick borgarbrev 1683. Älderman i snickarämbetet. Var den ledande bildhuggaren i Göteborg och fick flera efterföljare. Till hans skola hörde bl a sonen Marcus, Nils Läse (Läsberg) och sannolikt även Nils Persson. Utförde arbeten för ett flertal kyrkor i Västsverige, bl a predikstolar i Kristine kyrka och i Domkyrkan, 1672 resp 1674, altare i Caroli kyrka i Borås 1684 m m. Se även SvK, Bo III:1, s 64 och not 57. *Lilly Ahlmark*, Marcus Jäger. En tysk bildhuggare i Göteborg i slutet av 1600-talet, i Konsthistoriska studier tillägnade Sten Karling. Stockholm 1966, s 189–199. — *Johan Hammer*, f omkr 1640, d 1693 i Göteborg. Miniatur-, batalj-, porträtt- och kyrkomålare. Mästare i Stockholms målarämbete 1669. Arbetade för Magnus Gabriel De la Gardie. I Göteborg från 1681.

- Har bl a gjort altarmålningen i Husaby kyrka (Vg) 1675, i Kristine kyrka (Gbg) på 1670-talet, takmålningar i samma kyrka 1682 (nu försvunna). SvK, Bo II:1, s 90.
78. *Johan Martin Trapp*, målarmästare i Kungälv. Var 1766 verksam i Harestads kyrka, SvK, Bo I:2, s 116. Har sannolikt även renoverat predikstolen, dopfunten och dopskranket i kyrkan. Blev 1773 förordnad till uppsyningsman över brännvinssäljandet i Kungälv, Bygden kring älvarna, s 125.
79. Av bildhuggaren *Nils Persson* från Göteborg är inget annat känt än hans arbeten i Kungälvs kyrka. Av hans figur- och ornamentstil att döma, hörde Nils Persson till Marcus Jägers krets. (En Nils Persson stenhuggare är upptagen i Göteborgs stads borgarlängd 1693). — *Christian von Schönfeldt*, f omkr 1662 i Tyskland, d 1742 i Göteborg. Kyrkomålare. Har utfört en rad arbeten för kyrkor i Västsverige och bildade som ämbetsmålare skola med en rad efterföljare. Se *S A Hallbäck*, *Christian von Schönfeldt*, 1956. SvK, Bo III:1, s 48 f och not 54.
80. Stora figurskulpturer på var sin sida om mittgången är inte ovanligt i västsvenska kyrkor. Kungälvfigurerna är de äldsta bevarade. I Nödinge och Mossebo kyrkor, Vg, finns liknande anordningar och även Garnisonskyrkan i Göteborg (var inrymd i Kronhuset), Bollebygds kyrka, Vg samt Västerlanda kyrka, SvK, Bo III:1 s 65, har haft sådana. (Se *K Aasma*, *Kyrkoinredning i Västsverige*, s 70).
81. Se *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Freien und Hansestadt Lübeck*, bd 3, 1920, s 389, 390, samt *H Rabén*, *Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock*, 1934, s 63 ff.
82. *S Gardell*, *Kungälvs kyrkor*, s 84, antar att ett av dessa bänkrum kan ha använts för kyrktagningskvinnor, vilket dock motsäges av att bänkarna med sina fönster kom till först på 1870-talet. Dessa bänkar hade snarare högre hyreskostnader än de vanliga bänkarna.
83. Vid auktionen hamnade delar av bänkskärmar i den forna Rydbergska smedjan på Östra gatan, men återbördades till kyrkan av en släkting till smedmästaren *J A Rydberg*. Meddelande av kyrkvaktmästare *Eric Leek*. Det är inte känt, vad det övriga auktionsgodset bestod av.
84. Enligt meddelande av dövtumspastorn och kyrkvärden *Hilding Bergfelt*, f 1896, son till kontraktsprosten *Bengt Martin Bergfelt*, f 1856, kh 1900–1926.
85. Enligt inventarieförteckningar deponerade 1925 av kontraktsprosten *B M Bergfelt*.
86. Firman grundades 1816 i Satrup under namnet *Marcussen* och Reuter. Grundläggaren var *Jürgen Marcussen*, f 1781, d 1860. 1830 flyttades firman till Aabenraa. 1847 ingick sonen *Jürgen Andreas Marcussen* i firman, vars namn nu ändrades till *Marcussen & Søn*. Firman har utmärkt sig för några uppseendeväckande uppfinningar. Bland uppdragen märkes ombyggnaden av Lunds domkyrkas orgel, samt byggandet av en orgel i Christianborgs slott, Köpenhamn. Se *C F Hennerberg* och *N P Norlind*, *Handbok om orgeln*, 1912, s 65 ff, samt *N Friis*, *Marcussen & Søn*, Aabenraa 1956.
87. *Salomon Molander*, orgelbyggare, f 1833, d 1905. *S Molander* och *E G Eriksson* övertog 1874 den Söderlingska orgelbyggerifabriken i Göteborg. Se SvK, Bo II:1, s 118 not 1. — *Magnussons orgelbyggerifirma* grundades 1888 av *Johannes Magnusson*, f 1852, och övertogs av sonen *Anders Magnusson* 1923. Nu *A Magnussons Orgelbyggeri AB*, Göteborg. SvK Bo I:3, s 312 not 58.
88. *Johan Georg Amthor* är sannolikt identisk med *Johan Georg Amdor* från Franken, Tyskland, verksam i Ystad, enligt *E Erici*, *Inventarium öfver bevarade äldre orglar i Sverige*, 1965, s 244, 277, bild s 257: *Orgeln i Östra Ljungby kyrka*, Sk, 1707. — Vid identifieringen av de olika orgelbyggare som har varit anknutna till Kungälv har vänlig hjälp lämnats av fil lic *R Axel Unnerbäck*.
89. *Nills Lööss* eller *Läås* (Nils, Nikolaus, Läsberg, Läse osv), bildhuggare, tillhörande snickarämbetet i Göteborg, burskap 1702, d 1718. Bördig antagligen från Kungälv. Hörde till Marcus Jägers krets och har utfört ett flertal arbeten i västsvenska kyrkor. Se SvK, Bo I:3, s 346 not 15.
90. Troligen *Johan Everhardt jr*, f 1760 i Skara, d 1847 i Stockholm. Arbetade 1816 med Göteborgs domkyrkoorgel. Fadern verksam som orgelbyggare i Västergötland. Se *E Erici*, a a, s 280. — *J N Söderling*, tillhörde känd orgelbyggerisläkt i Göteborg, f 1802, d 1890. Se SvK, Bo I:2 s 131 not 1.
91. *Sebastian Tham*, f 1666, d 1729. Av framstående Göteborgssläkt, inflyttad från Sachsen omkr 1650. Handlande, kommerseråd, rådsherre 1702–1711. — Svåger till *David Amija*, f 1652, d 1706, klädesfabrikör i Göteborg. Rådsherre 1691–1706. Ägde flera hus i staden. Släkten *Amija* kom från Aachen 1626. *W Berg*, *Samlingar till Göteborgs historia*, 1882, ss 80, 87, 121, bil 113.
92. *S Gardell*, *Kungälvs kyrkor*, s 77.
93. Gården *Österhög* ligger i Rödbo socken, Hisingen.
94. *Brigitta Christina Siwertson*, f 1747, d 1827, begravd på kyrkogården i Torsby, Bo. Syster till *Gustaf Lorenz Siwertson*, kh i Torsby 1798–1839. Hon testamenterade hela sin kvarlätenskap till hemstaden Kungälvs skola. Därav togs en summa till ny vinkanna för Torsby kyrka med liknande utförande som vinkannen i Kungälvs kyrka. Se SvK, Bo I:2, s 150 och 205.
95. *Oxhagen* är en gammal gård i Rödbo socken, Hisingen. Utmärkt på det kopparstick från 1658, varav en detalj är återgiven i fig 5.
96. *Thore Eldh*, se SvK, Bo I:2, s 207 not 1.
97. *Hans Sticker*, rådman, sedan borgmästare, d 1685 och begravd i kyrkan. Se *S Gardell*, *Kungälvs kyrkor*, s 91.
98. *Peter Bahrum* finns antecknad som fadder i Tyska (Kristine) kyrkans i Göteborg böcker. Se *S Gardell*, *Kungälvs kyrkor*, s 98.
99. *Kurt Andersson* i Kungälv, d 1695 och begravd i kyrkan. Se *S Gardell*, *Kungälvs kyrkor*, s 91.
100. *Maria Eleonora von Busseck*, f 1632, d 1690, g 1676 med

- fältmarskalken Rutger von Ascheberg, friherre och greve, ägde bl a Kastellegården, f 1621, d 1693. Båda två begravda i Aschebergiska gravkoret vid Kristine kyrka i Göteborg.
101. *Hans Pahl* betecknas av *S Gardell*, Kungälv's kyrkor, s 61 som Kungälv'sbo. Har även bidragit med penninghjälp till den år 1658 uppbyggda kyrkan i Kungälv.
  102. Upptagna även i inv 1861 under Malm och mässing. Är avritade i *N M Mandelgrens samling* i LUKI (avd 6 pl 103, nr 864) som ljusstakar av malm.
  103. *Agda Österberg*, f 1891, innehar sedan 1933 textilateljé i Varnhem. Se SvK, Bo I:2, s 141 och Bo I:3, s 317.
  104. *Emma Malmquist*, textilkonstnärinna, f 1885, egen ateljé för kyrkliga textilier i Göteborg. Se även SvK, Bo I:3, s 394 och 355.
  105. *Inga Wedel*, textilkonstnärinna, f 1901. Utför huvudsakligen kyrkliga textilier. Se även SvK, Bo I:2, s 210.
  106. *Torsten Bergfelt*, f 1902, d 1963, son till prosten B M Bergfelt, kadj i Backa 1947–56.
  107. *Christina Maijgren*, d 1818. Dotter till handelsman Conrad Andersson som 1785 skänkte ett antependium till kyrkan (se ovan), gift med rådman Martin Maijgren i Kungälv. Uppgifterna lämnade av stiftssekreterare *F Wildte*, Göteborg. — En fru Christina Maijgren omtalas som vinskänk i Kungälv 1799. Se Bygden kring älvarna, s 139.
  108. *Barbro Nilsson*, textilkonstnärinna, f 1899. Sedan 1942 konstnärlig ledare för AB Märta Måås-Fjetterström, Båstad.
  109. *Anna Wibling*, dotter till Herman Wibling, borgmästare i Söderköping, och Helena Henriksdotter Krus. Gift 1680 med kyrkoherden Jacob Rattrey (se not 76). — Det har inte kunnat utrönas varför *Margareta Haubers* namn finns på samma gravhäll. M H var möjligen befryndad med Anna Wibling. En Anna-Maria Haubers son gifte sig 1720 med en dotter till Jacob Rattrey. Uppgifterna vänligen meddelade av stiftssekreterare *F Wildte*.
  110. *Cornelius Johansson* bodde 1675 i Göteborg. Flyttade före 1682 till Kungälv och nämnes då som skeppare. 1685 omtalas änkan Ingebor Andersdotter Nieman i samband med arvskifte efter Cornelius Johansson. Uppgifterna av professorskan *Olga Dahl*.
  111. *Henrik Johan Rehbinder*, f 1672, d 1734, friherre. Ägare till Duveholm, Blomsholm (Skee sn, Bo), Vålinge (Vg) och Stora Kålltorp. Major 1703, överste och kommandant på Bohus fästning 1722. Tillfångatagen i Poltava, i rysk fångenskap till 1722. Gm 1. Anna Christina Soop, 2. Gertrud Neudahl (i Ryssland), 3. Anna Margareta Björnsköld, dotterdotter till major Sven A Ranck (se not 53).
  112. »Det Tranefeldtska swärdet» syftar antagligen på *Johan Werner Tranefeldt*, f 1730 på Lida, Sö, d 1806 i Kungälv. Överste 1781 för Bohusläns dragonregemente. 1788 tillfångatagen med 900 man vid Kvistrum, Bo, avsatt 1790. G 1780 m friherrinnan Lovisa Ulrika Hierta, d 1837 i Kungälv.
  113. Värjan beskriven och daterad enligt museets katalog. — Data om värjan gör det troligare att knyta värjan till Rehbinder än till Tranefeldt. Beskrivningen av värjan granskad av styresman *Olle Cederlöf*, Armémuseum, Stockholm.
  114. *Andreas Tranchelius*, kh i Kungälv 1736–1766, riksdagsman 1742, prost 1762.
  115. *H Palmborg*, antagligen släkt till Petter Palmborg, som 1799 skänkte två bårkläden till kyrkan (inv 1802). En rådman Palmborg omnämnes 1787 i Kungälv. Bygden kring älvarna, s 134.
  116. *Tormo Claeson (Classon)* var handelsman och kyrkvård i Kungälv, d 1704 och begravnen i kyrkan. *S Gardell*, Kungälv's kyrkor, s 92.
  117. Beskrivningen utförd av intendent *Jonas Berg*, Statens Sjöhistoriska Museum, Stockholm.
  118. *A E Holmberg*, Bohusläns historia och beskrifning, 2. uppl, 1868, s 142, och *S P o J G Bexell*, Götheborgs stifts historia och herdaminne, 1–2, 1835, s 184.
  119. Uppgiften hämtad ur *S Gardell*, Kungälv's kyrkor, s 102.
  120. *Anders Öfverström*, klockgjutarmästare i Göteborg, d 1819. *W Berg*, Genealogiska anteckningar om Göteborgs-släkter, ser II vol 11–12.
  121. *Petter Arfvidsson Böök*, d 1723, klockgjutarmästare i Göteborg. G 1692 m Maria Ternant. Sonen Arvid Böök f 1706, d 1740, var även klockgjutare. *W Berg*, Genealogiska anteckningar, ser I vol 1.
  122. *Johan A Beckman & C:o*, klockgjuteri i Stockholm 1873–1912. Jfr SvK, Bl V:2. Generalregister samt *L M Holmbäck*, Klockor och klockringning.
  123. *M & O Ohlsson*, klockgjuteri, Lübeck 1898–omkr 1920, därefter i Ystad. Uppgifterna lämnade av *L M Holmbäck* (1965).
  124. *Hans Ternant (Ternandt)*, f 1619, d 1691, klockgjutare i Göteborg. Inflyttad från Frankrike. Omtalas som mästare i Gördelmakar- och Gelbgjutarämbetet 1674–80. Se *W Berg*, Samlingar till Göteborgs historia, s 92 och s 326.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: Kungälv Skrifvelser och besvär. Före Frihetstiden. R 5305 (Kungälv). — ATA: Karta över Kastellegården med utgrävningsområden 1892, 1953–54, 1958 utmärkta; två kartor över 1958 års utgrävningar å Kastellegården, *Kjerstin Øvergaard-Cullberg*; Bohus 1926–36, nr 1, 2, 7, 9, 10, 11, rapporter m m över konserveringsarbeten vid Bohus fästning; diverse brev och handlingar rörande restaureringsarbeten i kyrkan 1935; konserveringsförslag av *S Gustafsson* 1935; rapport om likkistfynd av *S Roth* 1935; förslag till konservering av votivskepp av *S Gustafsson* 1935; konserveringsrapport av *S Gustafsson* 1936; brev om konservering av mässhake 1949; handlingar och rapport om konservering av altarpuppatsen av *D Sundbaum* 1952; konserveringsrapport om läktarbarriären av *Th Engblad* 1959; äldre fotografier av kyrkans exteriör, interiör och inventarier; inv 1830; snabbinv 1918 av *N Wollin* och 1921 av *S Gardell*, sammanställd av *E Bergman* 1930. — BSt: Reseberättelse 1921 ang Kungälvs kyrka av *Erik Lundgren* (Reseberättelse 1921); brev 9/5 1922 från BSt till PÅ ang förbättringar i kyrkan, underskr av *S Curman*; brev och prot utdrag 1934 om värmesystem i kyrkan; diverse brev och handlingar om restaureringen 1935, bl a preliminär kostnadsberäkning; PM 12/3 1934 om värmeledning, av *Helge Eriksson*; brevväxling mellan ark *Allan Berglund* och BSt om ändringar av orgelfasaden, 1935; diverse brev 1967, 1968 ang ny orgel, bl a K-byråns utlåtande. — KrA: Sverige, Stads- och fästningsplaner: Bohus, situationskarta 1678, osign (nr 87), situationskarta av *Kietell Classon*, 1678 (nr 88), situationskarta 1683, osign (nr 94).

Göteborg

GLA: Kungälvs kyrkas arkivalier: st prot (spridda år) 1786–1849 (KI:1); kr prot 1801–1849 (K III:1); räk 1658–1697 (lucka 1669–1680) (LI:2), 1698–1709 (LI:4), 1796–1815 (LI:5), 1816–1857 (LI:6–9), 1861–1870 (LI:10), 1875–1899 (LI:11–12); special räk 1651–1665 (LI:1), 1671, 1677–78 (LI:3); vis prot 1795–1830 med inv 1795, 1802, 1814, 1825 (N:1); avskrift av *Jens Hansen Holsts* notater från 1600-talet (P:1). Domkapitlets arkiv: inv 1736 (FI:32), vis prot 1728–1861 (FII:1, 3–5, 7, 8, 12, 17). KSA: Domböcker och prot: 1615–1648, »Kongelffwe Byes Bogh» (AI:1), 1658–1674 (AI:2), 1680–1700 (AI:4); inkomna handlingar och skrivelser (E:1): 8/7 1616 ang Kongelfs planering, samt brev av Kgl Maj:t 15/9 1664 om stadens nyuppbbyggnad. — GUB: *S J Ströms* historiska anteckningar om Kungälvs-präster, oavslutad, 1760; *W Berg*, Genealogiska anteckningar om Göteborgs-släkter, maskinskriven kopia.

Förslag till orgelfasad 1968, hos orgelbyggaren *N Hammarberg*, Göteborg. — Fältanteckningar m m från 1958 års utgrävningar på Kastellegården, av *Kjerstin Øvergaard-Cullberg*, (hos *K Øvergaard-Cullberg*) Göteborg.

Kungälv

Kungälvs hembygdsmuseum: Kyrkans interiör mot öster, foto från 1900-talets början. — PÅ i Kungälv: yngre arkivalier för kyrkan, däribland handlingar om kyrkan fr 1827 (OIa:1), om kyrkogårdarna (OIB:1); kartor och ritningar: kyrkan (Ia:1–13): ångvärmeledning av *Magnus Ericsson* 1933, förändringsritningar av *A Berglund* 1934, Uppmättningsritningar av *A Berglund* före rest 1935, diverse ritningar om värmeanläggning 1934–35, orgelfasad med förslag till förändring av *A Berglund* 1935; förslag till stadsplaneändringar av *A Lidvall* 1948, av *W Uuskyla* 1957, m m; kyrkogårdar (Ib:1–24): karta över Västra kyrkogården med parken av *A J Fagerdahl* 1863, karta över Gamla och Nya kyrkogården av *A Magnusson* 1905, föreslagen ny begravningsplats av *C Magnusson* 1918, d:o av *R Holmgren* 1916, kartor över kyrkogårdarna av *J Samuelsson* 1932, idéskisser och förslag till utvidgningen av Nya kyrkogården av *L Barnö* och *J Samuelsson* 1962–64, ritning till stödmur å Västra kyrkogården av *B Magnusson* 1953, m fl diverse kartor och skisser om ordnandet av begravningsplatser; ritningar för bårhuset vid Västra kyrkogården, av *G Hoving*, Göteborgs allmänna byggnadsbyrå 1944 (Id:1); kartor över Rödbo nya kyrkogård och kapell 1906, 1927 (*S Ljungman*), 1955 (IIa:1–6). — Kungälv, Stadsingenjörskontoret: »Charta öfwer Staden Kungälv ... år 1696 af framlidne Lantmätaren *Eric Kuus*»; »Charta öfwer Kongelfs-stads ägor ... affattad år 1696 af framlidne landmätaren *Eric Kuus*»; karta över Kungälv, upprättad 1799 av *R Hallberger*; karta över Kungälv, upprättad 1876 av t f stadsingenjören *A Nordenswan*.

Lund

LUKI: *N M Mandelgrens* samling, avd 6, Kungälvs k:a, 3 ljusstakar (pl 101, 103) skiss av takmålningar (pl 370); avd 9, Bohus fästning 1683 (pl 207).

Uddevalla

Uddevalla museum: Avskrift av *A Tells* fältanteckningar från undersökningar på Kastellegården 1953, jämte 15 fotografier och 2 kartor.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Aasma K, Kyrkoinredning i Västsverige under 1600- och 1700-talen. 1960 (lic-avh, stencil).

- Ahlmark L*, Marcus Jäger. i: Konsthistoriska studier tillägnade Sten Karling. Stockholm 1966.
- Baekström A*, Till Tyska kyrkans (Christine kyrkas) i Göteborg byggnadshistoria. Ver Sacrum. Göteborg 1917.
- Die Bau- und Kunstdenkmäler der Freien und Hansestadt Lübeck, bd 3. Lübeck 1920.
- Berg W*, Augustinerklostret i Konungahälla. Göteborg 1893. — *Densamme*, Samlingar till Göteborgs historia, bd I. Göteborg 1882.
- Bexell S P* och *J G*, Götheborgs stifts historia och herdaminne, 1–2, Göteborg 1835 (*Bexell*).
- Bohusläns historia, under redaktion av Erik Lönnroth. Uppsala 1963.
- Brusewitz G*, Elfsyssel. Götheborg 1864.
- Bygden kring älvarna. Kungälv under 1000 år, huvudredaktör B G Söderberg. Vänersborg 1959.
- Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve ... Saml og udg af Chr C A Lange, C R Unger m fl, 1–, Christiania 1847–, (DN).
- Erici E*, Inventarium öfver bevarade äldre kyrkoglar i Sverige. Stockholm 1965.
- Eystein*, Biskop Eysteins Jordebog (Den røde Bog). Fortegnelse over det geistlige Gods i Oslo Bispedømme omkr Aar 1400 ... Udg ved H J Huitfeldt. Christiania 1879.
- Fischer G*, Bohus. i: GBFT, bd 3, 1928, 1929, 1931. — *Densamme*, Norske kongeborger I, Oslo 1951.
- Friis N*, Marcussen & Søn 1806–1956. Aabenraa 1956.
- Gardell S*, Kungälv's kyrkor genom tiderna. Göteborg 1928. — *Densamme*, Ur Ny-Kongelfs Krönika 1613–1676. Göteborg 1927. — *Densamme*, Sepulkralminnen från medeltidens Bohuslän. i: GBFT, bd 4, 1932–36.
- Goldschmidt A*, Die Elfenbeinskulpturen aus der Zeit der Karolingischen und Sächischen Kaiser. VIII.-XI. Jahrhundert. Bd II, Berlin 1918.
- Hallbäck S A*, Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet på 1600- och 1700-talen i Sverige. Del I. Göteborg 1947. — *Densamme*, Del II. Christian von Schönfeldt, kyrkomålaren. Vänersborg 1956. — *Densamme*, Medeltida dopfuntar i Bohuslän. Vänersborg 1961. — *Densamme*, Medeltida dopfuntar i Älvsborgs läns norra västgötadel. i: VFFT 1963.
- Hamberg P G*, Tempelbygge för protestanter. Stockholm 1955.
- Henkel A* & *Schöne A*, Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Stuttgart 1967.
- Hennerberg C F* och *Norlind N P*, Handbok om Orgeln. Stockholm 1912.
- Holmberg A E*, Bohusläns Historia och Beskrifning, I–III. Uddewalla 1842–45, samt 2 uppl. bd III. Örebro 1867.
- Holmbäck L M*, Klockor och klockringning. Stockholm 1951.
- Jens Nilsson*, Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og Reiseoptegnelser 1574–97. Kristiania 1885.
- Karling S*, Kyrkorna i Borås och Bråmhult. Borås 1955.
- Koht H Ø*, Opphavet till Konungahälla. i: Bygden kring älvarna.
- Lagerholm N*, Kungahälla. Redogörelse för bebyggelseundersökningar inom Kastellegården, Ytterby socken, Bohuslän, under åren 1953–1958. i: Fornvännen 1959. — *Densamme*, Utgrävningarna inom Kastellegården 1953. i: Bygden kring älvarna.
- Lilienberg A*, Stadsbildningar och stadsplaner i Götaälvs mynningsområde. Skrifter utg till Göteborgs stads trehundraårsjubileum ... 7. Göteborg 1928.
- Linge L*, Slottet och staden. i: Bygden kring älvarna.
- Lorenzen V*, Christian IVs Byanlaeg og andre Bybyggningsarbejder. Köbenhavn 1937.
- Lundberg E B*, Klosteruinerna i Dragsmark och Gamla Kungahälla. Nya undersökningar sommaren 1942. i: GBFT, bd 6. 1942.
- Lönnroth E*, Bohusläns medeltid. i: Bohusläns historia, 1963.
- Mellinkoff R*, The Horned Moses in Medieval Art and Thought. University of California Press.
- Nilsson L H*, Kungälv's kyrka 1679–1959. i: Bygden kring älvarna.
- Norges Kirker. Østfold I. Utgitt av Riksantikvariatet, Oslo 1959 (NoK).
- Norske Rigs-Registanter, 1–12, Christiania 1861–1891 (NRR).
- Pufendorf S*, De rebus a Carolo Gustavo. Norimbergae 1729.
- Rabén H*, Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock. Stockholm 1934.
- Sarauw G*, Studier rörande Bohus som norsk fästning. i: GBFT, 1927.
- Shetelig H*, Helgenskrinet fra Kongehelle. i: GBFT, bd 4, 1932–33. — *Densamme*, To danske pragtskrin fra vikingetiden. Kunst og Haandverk. i: Festskrift till Johan Bøgh, 1918.
- Skarstedt C W*, Göteborgs stifts herdaminne. Ny upplaga, Göteborg 1948.
- Snorres Konge Sagaer. Oslo 1943.
- Stedt G*, Bohus. i: Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia, bd 5, 1894 (*G Stedt*).
- Söderberg B G*, Historisk gränsbygd. i: Bygden kring älvarna.
- Wideen H*, Ett altarfragment från Kungahälla. i: Bohusläns Hembygdsförbunds Årsskrift 1962.
- Widerberg C S*, Norges første Militæringenør Isaac van Geelkerck og hans Virke 1644–1656, Skrifter utg av Videnskapsselskapet i Kristiania 1923. Kristiania 1924.
- Wiesenhütter A*, Der evangelische Kirchbau Schlesiens. Düsseldorf 1954.
- Wiggert E* und *Burgemeister L*, Die Holzkirchen und Holztürme der Preussischen Ostprovinzen. Berlin 1905.
- Wilcke-Lindquist I*, Kapellet i Rådmansö. i: Fornvännen 1942.
- Vreim H*, Norsk Trearkitektur. Oslo 1947.
- Oedman J*, Chorographia Bahusiensis, Thet är: Bahu-Läns Beskrifning. Stockholm 1746.
- Øvergaard K*, 1958 års utgrävningar inom Kastellegården, i: Bygden kring älvarna.

TIDNINGSPARTIKLAR

Om utgrävningar på Kastellegården: GP 19/7 1953. — Om kyrkogårdar och kyrkor: Sölve Gardell, Kungälv's ståtliga

FÖRKORTNINGAR

barocktempel, GTr 6/3 1925. — Densamme, Kungälvskyrka, GTr 20/2 1925. — GP 10/12 1960. — Restaureringsarbeten: Nya Dagligt Allehanda 28/10 1932, 18/8 1935. — GP 29/5 1934, 13/11 1935. — Bohus-Posten 11/5 1935, 27/7 1935, 24/12 1935 (Uddevalle). — MT 27/7 1935. — GMP 15/4 1936, 12/2 1949 (kort historik och präster). — GHT

21/12 1935. — Bohusläningen 21/10 1948. — Mindre arbeten, målning utvändigt m m: GP 31/1 1961, 9/8 1961, 24/8 1961. — GTr 1/9 1961. — Göteborgs Stifts Tidning 6/10 1961. — Om inventarier: Ny Tid 18/2 1951, 13/12 1952. — Bohusläningen 12/3 1959. — Arbetet 25/3 1968. — Ny småkyrka i Kungälv: GHT 19/10 1968.

Förkortningar

ATA Antikvariskt-topografiska arkivet i VHAA, Stockholm.
 BSt K Byggnadsstyrelsens arkiv, Stockholm.
 DN Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve ... Saml og udg af Chr C A Lange, C A Unger m fl, 1-. Christiania 1847-.
 GBFT Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings Tidskrift.
 GHT Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning.
 GLA Göteborgs Landsarkiv.
 GM (GHM) Göteborgs Historiska Museum.
 GMP Göteborgs Morgon Post.
 GP Göteborgs-Posten.
 GTr Göteborgs-Trakten.
 GUB Göteborgs Universitets Bibliotek.
 inv inventarieförteckning.
 inv 1830 en på grund av en kgl förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i respektive kyrkoarkiv och en serie i ATA.
 KSA Kungälvskyrkans Stadsarkiv i GLA.
 KrA Krigsarkivet, Stockholm.
 kr prot kyrkorådsprotokoll.
 LUKI Lunds Universitets Konsthistoriska Institution.
 MT Morgontidningen.
 NoK Norges Kirker. Utgitt av Riksantikariatet. Oslo 1959-.
 NRR Norske Rigs-Registranter 1-12. Christiania 1861-1891.
 prot protokoll.
 PÄ Pastorsämbetet.

RA Riksarkivet, Stockholm.
 räk räkningskaper.
 st prot sockenstämmoprotokoll.
 SvK Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium utgivet på uppdrag av K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm 1912-.
 snabbinv 1918, 1921 snabbinventering av kyrkornas inredning och inventarier utförd under ledning av fil dr B Hegardt inför Jubileumsutställningen i Göteborg 1923. Samtliga snabbinventeringslistor förvaras i ATA. Ett ex har tillställts varje inventerad kyrka samt domkapitlet.
 VFFT Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift.
 VHAA K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
 vis prot visitationsprotokoll.

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge	Nä	Närke
Bo	Bohuslän	Sk	Skåne
Dr	Dalarna	Sm	Småland
Ds	Dalsland	Sö	Södermanland
Go	Gotland	Up	Uppland
Gä	Gästrikland	Vb	Västerbotten
Ha	Halland	Vg	Västergötland
Hr	Härjedalen	Vr	Värmland
Hs	Hälsingland	Vs	Västmanland
Jä	Jämtland	Ån	Ångermanland
La	Lappland	Ög	Östergötland
Me	Medelpad	Öl	Öland
Nb	Norrbottnen		

Summary

CHURCHES NO LONGER IN EXISTENCE

The present town of Kungälv, which was built after 1658, when Bohuslän was ceded to Sweden by Norway, has had two forerunners. One, the medieval Kungahälla, was situated in the parish of Ytterby, west of the present town. It was destroyed by the Swedes in 1612 and the inhabitants were moved to the recently founded town of Kongelf, by Bohus Castle.

KUNGAHÄLLA

Kungahälla attained its greatest importance as an inter-Scandinavian trading centre during the 12th century. Snorre Sturlason (1179–1241), in his chronicle of the Norwegian kings, described the former town, which was favoured especially by Sigurd Jorsalafar, who, in 1127, caused a church to be built there, the Kastala Church, which had several remarkable objects. The church was completely destroyed by fire in 1135, when the Wends attacked the town.

There is documentary evidence of three churches and two convents in Kungahälla. Records dating from the 14th century mention Maria Church and Nicolaus Church in the town, and Ytterby Church just outside. Nothing now remains of the first two churches, nor can anything be said with certainty about their situation. The old church of Ytterby is now a ruin. A description of this ruin is to be found in *Sveriges Kyrkor* (Bohuslän, I:3). Only one town church at Kungahälla is mentioned in documents dating from the 16th century. On a map from 1750, the ruins of a church are marked. Excavations made on this site during the summer of 1958 revealed a small part of a building and parts of a burial ground (fig 3, no 3).

The remains of the Kastala Monastery, which stood on a natural hill, were excavated in 1891–92, and studied again in 1941 (fig 3, no 1). The monastery, which was built for Augustinian friars, was founded around the year 1200. The plan of the monastery was composed of a rectangular nave without outer marking of the chancel, and a transept. Among the finds from the site are a copper plate with enamelled inlay, probably from a portable altar made during the 13th century. A document from 1485, giving a list of the possessions of the monastery church, mentions, among other things, two silver chalices, a copper-gilt monstrance, a copper box and some figure sculptures. The monastery was placed under secular administration immediately after the Reformation.

The other monastery, a Franciscan friary, was first mentioned in the 1270's. The foundations of the friary church were excavated in 1953 (fig 3, no 2). The church, which was

built of brick, had a rectangular nave with a chancel ending in a polygon. Traces of a system of buttresses were also found during the excavations. Two gravestones were found on the site as early as in the 1860's, one of them an incised slab of the "lily-stone" type, a type that was common in Västergötland.

During an attack on Kungahälla in 1532, the monastery was destroyed by fire. After that the remaining walls were broken down and the bricks used to strengthen Bohus Castle.

THE TOWN CHURCH AT BOHUS CASTLE

The church of Ny-Kongelf lay close to the fortress, parallel with the walls (figs 4, 12). This gave it a north-east-south-west orientation, with the chancel in the north-east end. The church was erected about 1615 as a half-timber construction. The approximate plan of the church can be seen in a map drawn in 1648: a hall church with a chancel, probably with a polygonal end. A tower was built in 1652, of timber on a masonry base, in the south-west and connected to the nave. Otherwise, little is known about the appearance of the church. A copperplate engraving executed in 1658 (fig 5) shows the church more like a might fantasy erection, with tall towers and buttresses. Excavations made in 1926 revealed the foundations of the church and part of the churchyard. It was found during the excavations that the church had double foundation walls. The width between the inner walls is 8.21 m, and between the outer walls 13 m. Thus, at some time, the church had been widened about 5 m, probably between 1615 and 1650, for the existing accounts of the church, dating from 1651, give no hint of a rebuilding.

Parts of a font, probably from the 13th century (fig 6), were found on the site of the church. The ornamentation is very similar to that of two fonts in Västergötland. Very little is known of other objects and furnishings in the church. Some things from the church were transferred to the new church at Kungälv, where a few of them still remain (see below).

The town on the fortress island was demolished, for military strategical reasons, around 1658, when the Swedes took over the Castle, and a new town was built on the mainland, north of the fortress island.

During the previous period, Rödbo parish was incorporated with the town parish. The parish of Rödbo, on the island of Hisingen opposite the fortress island, had a wooden church. The appearance of this church is unknown. It was probably not used after the 1640's, since when the parishioners have attended Kungälv Church. Rödbo Church was probably situated in the old, now abandoned burial ground (fig 12, no 6; cf *Sveriges Kyrkor*, Bohuslän, I:1).

SUMMARY

The Castle Chapel in Bohus fortress had connections with the parish of Kungälv. After 1592 it was the duty of the vicar of the town to preach in the Castle Chapel, too. The chapel was in the so-called west wing of the castle, adjacent to the south-west tower (fig 4). The chapel consisted of a rectangular nave with a flat ceiling, and was oriented with the chancel at the north-east. It was rebuilt in 1610, to replace a probably medieval chapel on the same site. According to a plan of the castle made in 1781, the chapel was 20 m long and 8 to 9 m wide. The furnishings comprised two rows of pews with a wide central passage, galleries in the south-west and along the walls of the nave, a pulpit at the long south-east wall, and the altar and font in the chancel. The chapel was abandoned in 1783, when the garrison was withdrawn from the fortress. — During the conservation of Bohus Castle during the years 1926–36, the remains of the chapel walls were revealed and preserved.

THE FIRST CHURCH IN THE PRESENT TOWN OF KUNGÄLV

In 1658, the same year as the church on the fortress island was demolished, work was begun on a new town church on the mainland. A map of the town, drawn in 1678, shows the church, by the market-place and its approximate plan (fig 7). The church, which was made of timber, had, according to the map, a rectangular plan, with, possibly, a three-sided east end and had two small extensions in the middle of the nave, one on the south and the other on the north side. According to the church accounts, there was a timbered west tower on a masonry base. The outer walls were covered with wooden boards. The church was painted red in 1665. The roof was covered with pantiles. Little is known about furnishings and objects. Galleries and pews were remade, while portable objects were moved from the previous church. Master Jörgen from Skövde installed a new organ in 1668, and used the pipes from the older organ. Chalice and paten, and a bread-box, all silver-gilt, were presented in 1658 and 1665 respectively. Brass lighting units and bells were from the older church.

The church, which was almost completed in 1661, was burned down by the Swedes at the same time as almost the whole of the town in 1676 when Bohus Castle was threatened with siege. During the military operations in 1676–78 and up to the completion of the present church, divine services were held in the Town Hall.

THE PRESENT CHURCH

The present church is a cruciform erection with an elongated west arm and a west tower. The internal corners of the arms of the cross are cut off obliquely, making the crossing octagonal (fig 15). North of the chancel are the vestry and the boiler-room. The church is constructed of horizontal timbers, covered externally with vertical boards (figs 14–18), painted white. The tower is of timber, with the lower part of granite,

which also serves as porch. The spire is covered with copper sheeting, and the rest of the church with pantiles.

The windows have triangular heads and wooden frames, painted green. There are three main entrances, one in the west, through the porch, and one in the north and one in the south transept. The north and south entrances are fitted with wind-traps. There is an entrance to the vestry from the north. The outsides of all the doors are painted green.

The interior walls are covered with vertical boards painted greyish-white. The walls are united by painted and decorated beams. The ceiling is a wooden barrel vault, painted during the years 1697–98. The roof above the crossing is supported by four octagonal posts, painted dark brown. The chancel floor and the floor in the passages are covered with limestone flagstones. Under the pews the floors are of wood.

HISTORY OF BUILDING

The work of building a new church was begun after the siege of Bohus Castle in 1678, on the site of the first church. In 1682, divine service could be held in the new church. The tower was built the following year. The building of the tower was preceded by a discussion of its situation. Originally, the tower was probably planned as a flèche above the crossing, but was finally traditionally placed at the west end of the church. The cruciform type of church, which was not uncommon during the 17th century, differs considerably from the West Swedish church type. This church is of an extremely rare type, due to its combination of cruciform church with elongated nave and the efforts made towards centralization by the octagonal crossing. This last-named was a practical measure, which ensured better lighting in the church and a better view of the altar. A slight curtailment of the east arm of the cross further improved the view. The master builder in charge of the work, Christopher Brack, was Swiss, and it is very likely that his ideas of building were of influence when the church was erected.

Minor building operations were carried on at the church during the whole of the 1680's, and the furnishing was not completed until the beginning of the 18th century. The church was painted red outside in 1703.

The church has remained largely unaltered in appearance since it was erected. Slight changes were made during the 19th century — the usual work of maintenance and painting. In the middle of the century the interior was repainted, and nearly all the furnishings were painted in white and gold. In 1878–80, more extensive restorations were made in the church by M B Wallström, church painter and restorer. New heating apparatus were installed in the 1890's and the vestry was turned into a boiler-room. The space between the pulpit and the north-east wall, inside the church, was turned into a new vestry. It was not until the close of the century that the exterior of the church was painted white.

In 1935, the church was restored under the supervision of Allan Berglund, architect. The old vestry was demolished and a new one erected on the same site. New wind-traps and

steps were built outside the south and north entrances. A new floor was laid in the church. A number of coffins and skeletons were found under the old floor. Interments inside the church ceased around 1800.

The pews were reconstructed, and the greater part of the furnishings repainted. The ceiling paintings were cleaned and conserved. The original paint on the woodwork dating from the 17th century was restored.

CEILING PAINTINGS

The wooden barrel vault of the church is completely covered with paintings executed in 1697–98 by Erik Grijs from Gothenburg. They depict scenes from the Bible against an illusory representation of sky and clouds. The figure scenes are painted in blue, brown and red shades, which have faded considerably. The clouds are in greyish-brown shades on a blue sky.

In the cross vault above the crossing, the parable of the wise and foolish virgins is illustrated according to Matthew xxv. 1–13 (figs 29, 30). The scene around the point of intersection of the vault, with small figures round a circular disc, is probably the wedding room, the closed room. — In the east part is a painting of God the Father enthroned, surrounded by the four winged beasts and the lamb, as described in Rev iv–v (fig 26). To the south and north of the throne of God are shown the twenty-four elders, and in the north a kneeling figure, probably John the Divine. The rest of the space to the crossing is dotted with angels among the clouds. — Christ as Judge of the World is depicted over the west arm of the cross (fig 33). Christ is attended by angels of judgment and human figures (fig 34). South of the middle scene are paintings of the resurrection of the dead (fig 31) and of hell, with Latin texts. — In the north part is a representation of the Last Day as foreseen in 2 Peter iii. 10; at the far west is Abraham's bosom, according to Luke xvi. 22. — In the north transept Christ is depicted as Judge of the World on Mount Zion, with a text from Psalm lxxxvii, 1 (fig 27). At each side of this scene are the multitudes of the blessed. — In the south transept the Garden of Eden or the New Jerusalem is depicted with a Latin text from the Song of Solomon iv. 16 (fig 32), and the blessed as in the north transept.

The four corner pendentives above the crossing contain emblematic paintings with Latin texts. They allude to the life of man and its relation to God. In the north-east is a landscape with a rainbow uniting heaven and earth. In the south-west is a black eagle with thunderbolts, the wrath of God (fig 28). In the south-west three ships are sailing on the sea, symbolizing the limitation of human life. In the north-west is a bird of paradise, alluding to the flight of the human soul.

Master Erik Grijs's paintings are among the earliest

preserved ceiling paintings in western Sweden. By their composition and rich iconography they differ rather much from other west Swedish ceiling paintings, executed by guild masters in Gothenburg.

FURNISHINGS

The wooden furnishings of the church date for the most part from the 17th century, and are remarkably well preserved.

One of the oldest items is the pulpit, acquired originally for Gothenburg Cathedral, consecrated in 1633 and presented to Kungälv Church in 1682 (figs 37, 38). There are three brass chandeliers from the town church on the fortress island, dating from 1630 and 1655 (fig 50), and a pair of brass candlesticks dating from 1649 (fig 48). The reredos, by Marcus Jäger the elder, painted by John Hammar from Gothenburg, was acquired in 1683 (fig 35). The two wooden sculptures, representing John the Baptist and Moses, at the entrance of the chancel (figs 21, 36), the carved chancel doors (fig 46) and the door panels in the baptistry screen (fig 45) are probably the work of the same Marcus Jäger, in 1684. The wooden font, by Nils Persson, and an undecorated brass baptismal bowl were presented in 1697 (fig 44). Two brass chandeliers were presented in 1670 and 1682 respectively, and a pair of sheet brass candlesticks of 17th century type (fig 49) were purchased in 1811. Two limestone incised slabs, ornamented in relief, in the floor of the church, were made in 1698 (fig 52). The paintings on the organ loft, Abraham's Sacrifice (fig 41), the Burning Bush and Jacob's Dream, painted in 1704, are, like the ceiling paintings, by Erik Grijs. A votive ship was presented towards the end of the 17th century (figs 55, 56).

Few important objects were acquired during the 18th century. A hatchment for Henrik Johan Rehbinder († 1734), Commandant of Bohus Castle, is placed on the chancel wall (fig 53). An altar frontal of red velvet, donated in 1783, and a red velvet chasuble, presented in 1787 (fig 51), are still preserved.

In the 1870's closed pews equipped with windows and high doors were installed under the gallery (figs 22, 24), and an organ, built by Marcussen & Søn, Aabenraa, Denmark, was installed in 1871 (fig 22) to replace a 17th century organ. A number of silver-plate candlesticks and textiles were presented to the church during the 19th century. A complete set of silver communion vessels in neo-Classical style (fig 47), by Johan Malmstedt, 1817, was presented to the church to replace the 17th century silver stolen in 1811.

The present pews were made in 1935, partly of material from older pew doors and fronts (fig 40). A silver bridal crown by Thore Eldh, 1957, and a large number of textiles are contributions made during the present century. The great bell was presented in conjunction with the restoration of 1935.

FÖLJANDE KYRKOR I BOHUSLÄN HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES KYRKOR,
KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

Backa, Bo band I: 1, volym 57, 112	Romelanda kapell, Bo band I: 3, volym 112
Björlanda, Bo band I: 1, volym 57, 112	Romelanda kyrka, Bo band I: 3, volym 112
Harestad, Bo band I: 2, volym 104	Solberga, Bo band II: 1, volym 95
Hjärtum, Bo band III: 1, volym 122	Säve, Bo band I: 1, volym 57
Hålta, Bo band II: 1, volym 95	Torsby, Bo band I: 2, volym 104
Hönö, Bo band I: 1, volym 57	Torslanda, Bo band I: 1, volym 57, 112
Jörlanda, Bo band II: 1, volym 95	Västerlanda, Bo band III: 1, volym 122
Kareby, Bo band I: 3, volym 112	Ytterby, Bo band I: 3, volym 112
Kungälv's kyrkor, Bo band IV: 1, volym 132	Öckerö, Bo band I: 1, volym 57, 112
Kärra kapell, Bo band I: 1, volym 57	Tillägg och rättelser samt register till band I (i volym 112)
Lycke, Bo band I: 2, volym 104	

UNDER UTARBETANDE: Marstrands kyrka och kyrkor på Orust.

Sveriges Kyrkor

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 132

BOHUSLÄN

Band IV, häfte 1

Inlands Södra härad

